

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Jens Marinus Jensen

Præsten
Niels Dael

Liselund

*Træk
af hans
levned*

Forlaget Aros

Niels Dael

Jens Marinus Jensen

NIELS DAEL

1857 20. juni 1957

Forlaget Aros
1957

F O R O R D

Bogen om Niels Dael kan næppe skrives endnu. Han er os for nær i tid, der skal mere afstand til. Selv om det den 20. juni i år er 100 år siden, han blev født, er der ikke gået seks år siden hans død.

Alligevel synes jeg, Niels Daels indsats i dansk kirke- og menighedsliv er så rig og omfattende, at det er rimeligt, der til hundredårsdagen kommer en bog med træk af hans levned, for at hans venner kan opfriske mindet om ham, og for at de mange, der har hørt om hans særprægede personlighed og hans skolehjem på Liselund, kan få et indtryk af hans liv og gerning.

Her fortælles om hans ureglementerede forberedelse i livets skole til præstegerningen og de store møder på Liselund, hvis betydning i dansk menighedsliv endnu ikke kan overses.

Det er mit håb, at bogen ikke alene må være med til at bevare mindet om Niels Dael og hans gerning. Han satte noget i gang, som må fortsættes. Det skulle gerne være sådan, at han også talte gennem denne bog, at nye mennesker fik syn for det, han ville, og fik lyst og vilje til at fortsætte — hver på sin vis — noget af hans arbejde.

Kunne det, bogen fortæller om tanken med Liselund, være med til igen at samle spredte kræfter til en fortsættelse af Liselund i den ånd, Dael havde tænkt sig, ville

det glæde mig. Formerne bliver måske andre i fremtiden, men den tilgrundliggende tanke har perspektiver, som ikke bør mistes af syne.

Højskolebladet og Liselundbogen har de fyldigste trykte kilder til Niels Daels og Liselunds historie, men sidst i denne bog nævnes flere.

Jeg takker dem, der har givet mig mundtlige og skriftlige oplysninger.

En særlig tak til sognepræst Fred. Schrøder, Holbæk, for tilladelse til at gennemgå Niels Daels breve til Ludvig Schrøder (især fra Argentina), til fru Asta Poulsen, Viborg, for tilladelse til at bruge en del af Daels breve til Holger Begtrup, og først og fremmest tak til fru Amelie Dael, fordi jeg måtte se breve og optegnelser af interesse for arbejdet.

Jens Marinus Jensen.

Frederiksgade 34-36

Aarhus

20. maj 1957

Hjemstavn og slægt

Niels Dael var et helstøbt menneske. Hvad han havde arvet fra sin slægt og oplevet i sin barndom og ungdom, bar han med sig livet igennem. Han udvikledes langsomt til det, han blev, men så havde han også personlig tilegnet sig, hvad han havde lært gennem bøger, samtaler og oplevelser. Det var, som om det altsammen altid var ham nærværende, ja, var blevet en del af ham selv.

Han voksede op i Vendsyssel, og han elskede denne landsdel, der ikke lå »norden for lov og ret«, men havde sin egen lov og ret og ikke ville finde sig i at blive påtvunget noget udefra.

Det betød noget for Grundtvig, at han troede sig at være af Skjalm Hvides æt, og på samme måde var det en værdi for Niels Dael, at han følte sig i slægt med en friere og rankere befolkning end den, der nu opfylder det meste af Europa.

Det stod for ham som en kendsgerning, at der i vor verdensdel, før den nuværende krigeriske race indvandrede, havde levet et sundere, gladere og friere folk, der ikke kunne leve under tvang. Frihedsluften var dem en nødvendighed for at leve et rigt og fyldigt menneskeliv.

Da de nye folk strømmede ind over Europa, blev denne oprindelige befolkning fortrængt, og den flygtede ud i alle spidser af landene og i utilgængelige bjergene. Der er endnu rester tilbage af den.

Den største flok og den, der har holdt sig rene og fri for anden folkeindblanding, og som har fået lykke til at

leve politisk afsondret, er sikkert baskerne i Pyrenæernes bjergegne. Hos dem findes den oprindelige europæiske befolknings mest udprægede egenskaber bevaret.

Niels Dael mødte mennesker fra dette folk i Argentina, og de stod siden for ham som nogle vidunderlige mennesker. De, der fik en baskisk tjenestepige i huset, slap hende ikke, før hun skulle giftes, og de gjorde med glæde hendes bryllup, hun var som barn af huset. Disse piger var så ualmindeligt tro, arbejdsomme og renlige. At se en basker fælde træer var en øjets lyst, der var en skønhed over alle hans bevægelser, og arbejdet så ud som en leg. Hårdest i Argentina var teglværksarbejdet, det blev udelukkende udført af baskere. En svensker fik en gang Dael overtalt til at hjælpe ham ind på et teglværk derovre, han havde arbejdet ved faget i Sverige og mente, han sagtens skulle klare det. Efter fjorten dage kom han tilbage med forstrakte håndled, han måtte give op.

En gang foretog Dael en rejse ud til en dansk koloni, Corionel Pringles. Han kom lige til en tre dages fest, hvor alle nationer mødtes, derfor var alle hoteller optaget, og han måtte bo i en »Baskerfunda«, et slags værtshus. På een måde gjorde det ingenting, for der var rent som på det bedste hotel, men søvn blev der ikke meget af, for ellers boede der kun baskere, og de var i den grad optaget af festglæde og havde sådan overflod af kræfter, at de bogstavelig ikke sov hverken nat eller dag i de tre døgn. En enkelt, der havde været så uforsigtig at gå i seng, blev båret ud i gården med seng og det hele og overhældt med vand, altsammen i festlig stemning både hos ham og de andre.

En anden koloni af Europas urbeboere hører hjemme i Walesbjergene i England. Derfra stammer »den lille

trolldmand fra Wales«, David Lloyd George, hvis ukuelige energi og flammende begejstring samlede England og dets venner til fælles kamp under den første verdenskrig. Hans frihedstrang og evne til at finde de overbevisende ord gav ham sejr over modstandere.

I vanskeligt tilgængelige skotske bjergegne findes samme type, og en gruppe skal også findes i Bretagne i Frankrig.

Med alle disse folkegrupper følte Niels Dael sig i slægt. Den del af Vendsyssel, der er hans barndomsegn, er efter danske forhold et bjerglandskab, sognenavnet Bjergby viser det, og i hvert fald er Vendsyssel en udkant af et land, og vendelboerne har haft den samme ubændige trang til frihed som de nævnte folk. De kan være særprægede i andre retninger, men dette »frit at tænke, tale, tro« blev deres første livsbetingelse.

Det gjaldt borgerligt, og det gjaldt kirkeligt, hvad Knud den Hellige fik klart at føle.

Niels Dael noterede med glæde, at en overgang henimod en trediedel af alle landets fri- og valgmenighedspræster var fra Vendsyssel.

Renlighedssansen har vendelboerne også til fælles med baskerne. Søren Ørnbøl fra Bjergby fortalte engang Dael, at han under krigen i 64 en dag lå bag et gærde og skød på fjenden, men ikke havde megen tro på, at de slap levende fra den store overmagt af forenede prøjsere og østrigere. Skønt det var meget koldt, klædte han sig af og tog en ren skjorte på, for renlig ville han hvile i sin grav.

Niels Daels fædrene slægt var, så langt den kan følges tilbage i det 17. århundrede, en ren bondeslægt. Alle mændene var gårdejere i Bjergby, Snevre eller Mygdal. Moderens slægt kan følges noget længere til-

bage. Der var både bønder, handelsfolk og håndværkere og en enkelt lærer imellem. Hendes stamfader var lidt før år 1600 borgmester i Hjørring, og de tre næste slægtled besatte byfogdens plads. En gren gik tilbage til en sorenskriver på Hedmarken i Norge.

Niels Daels fader, Christen Andersen Dahl, var født den 5. august 1792 og døde først i 1881. Han havde som ung været indkaldt i slutningen af krigen med England 1807-14. Han ønskede siden meget at komme ud i verden, og herremanden på Odden, som hans far havde hoveripligt til, støttede hans ønske. Men han var eneste søn, og faderen ville, at han skulle blive hjemme og en gang have gården efter ham. Han kom derfor aldrig ud, og den ustillede længsel fulgte Christen Dahl livet igennem. Han blev aldrig helt tilfreds med tilværelsen. Som bonde fik han måske ikke altid lige så meget ud af det som de dygtigste og mest påpasselige. Når han havde sat sig noget i hovedet, skulle det gennemføres — uden hensyn til, hvad det kostede.

Han var iøvrigt en klog og nøgtern mand, der ikke lod sig blænde af ydre glans. Dette gjorde sig blandt andet gældende i hans syn på embedsmændene. Han kunne sige: »Hvad er en præst? Hvad er en herredsfoged? Det er folk, der har lært noget.« Han mente, at lærdommen betød ikke meget, hvis der ikke var andet end det. Han havde frisprog mellem folk i egnen. De hørte gerne på ham, også når hans ord havde en brod mod dem selv.

Niels Daels moder, Sara Marie Pedersdatter, fødtes i Hjørring 30. august 1820 og var Christen Dahls anden hustru. Hun var et kristeligt grebet menneske, der hver søndag havde sin plads i kirken, uden hensyn til, hvilken kirkelig retning præsten tilhørte. Undertiden samledes

hun med andre koner for at læse en prædiken, og børnene vidste, at hun havde et lille kammer, hvor hun hver dag en tid ville være alene.

Sara Dahl var hjælpsom overfor småkårsfolk både med mad og penge. Hendes store sønner drillede hende med, at hjemmet var en hel bankforretning, og Niels Dael var ikke ret gammel, da han blev sendt ud med en stor spand med mad til fattigfolk.

Det betød noget for Niels Dael, at han var fra en egn, hvor landskabet havde store, rene linjer, og hvor der var åbent udsyn, og det betød noget, at han var af gammel bondeslægt med et stærkt frihedspræg over sig. At han ikke tilbragte studieårene i hovedstaden, men i en lille sydjysk landsby, bidrog til, at han aldrig kom på afstand af den befolkningsdel, hvor han havde sin rod. Han blev ved at være bonde og vendelbo i væsen og tankesæt.

Barndom og første ungdom

Niels Dael er født på gården Over-Dal i Bjergby den 20. juni 1857 som den yngste af fem søskende. Peder, Anders, Ingeborg og Christian var ældre. Niels Dael kom til at stå sin ældste broder nær. Denne døde i 1923, og Niels Dael satte en sten på hans grav på Bjergby kirkegård med indskriften: Du var mig en særlig kær broder. Anders blev murermester i Hjørring. Christian fik gården derhjemme, og Ingeborg holdt hus for ham, til han blev gift i 1905, så flyttede hun over til Niels og blev hos ham til sin død.

Gården Over-Dal ligger en lille halv snes kilometer nordøst for Hjørring, ikke så langt fra Bjergby kirke, der var et mærke for søfarende, indtil træerne blev for store. Gårdens jord, der er besværlig at drive, er for en stor del bakker med kløfter og slugter imellem, men fra højdedragene er der en vældig udsigt over land og hav. Man ser havet både mod nord og vest, og sydpå er der udsigt til de gamle borge, Vrejlev-kloster og Børglum-kloster.

Fra Niels Dael var lille, så han skibene med de hvide sejl derude på Jammerbugten mod nord; gik stormen for stærkt længere ude, kunde de søge ind i læ i snesevis; det blå hav og de hvide sejl kaldte på noget hos ham som hos faderen, længslerne gik på langfart med skuderne.

I Bjergby skole gik Niels Dael til sit 10. år hos lærer Milling, der var gammel og egentlig kun forlangte een ting af børnene, at de skulde sidde stille og roligt i ti-

merne, og det var noget af det sværeste for den lille Niels. Han og andre satte nogle store tabeller op foran sig, og bag dem sad de og spillede om knapper. I frikvarteret var han en af de første til at komme ud på legepladsen. I regnebogen nåede han til division, men det kunne han ikke begribe. Thomas Vestergård lærte ham at skrive et stykke op og regnede det for ham. Niels Dael lærte stykket udenad, og hver dag en hel vinter igennem skrev han stykket op med facit og det hele, gik op til læreren og fik at vide, at det var rigtigt — hver dag det samme.

I frikvarteret gik turen også til gadedammen, hvor en stor vandbalje blev brugt til skib — det gik på omgang at sejle over dammen. En dag stod præstens asketrug også dernede. Det var der ingen, der turde sejle i, men Niels Dael mente, det burde prøves, han forsøgte og kuldsejlede og gik til bunds. Hvor langt det var fra land, erindrede han ikke senere. Han huskede intet, før han af en voksen blev slæbt på land, og der stod heldigvis den dag Maren Vestergård og skyllede tøj, hun hældte den ene spand vand over ham efter den anden, for at han kunne få dyndet skyllet af. Efter frikvarteret fulgte Niels Dael med ind i skolen, som om intet var hændt. Læreren opdagede dog efterhånden, at der fra hans plads strømmede en vandflod, han måtte tilstå og blev med mange formaninger sendt hjem.

Men inde i drengens sind lå der en lidelse gemt, som hemmeligt plagede ham, fordi skoledagene blev spildt. Han mindedes altid senere tydeligt, hvordan han på sin ni års fødselsdag gik hjem fra skolen, og på en bestemt plet på marken derhjemme — på en høj bakketop — blev han stående alene og græd af fortvivlelse over, at han var blevet så gammel og kunne så lidt.

Han mindedes også en dag, hvor han i skolen havde hørt om verdens undergang, og det greb ham så stærkt, at han ikke kunne deltage i de andres leg, men blev siddende inde i frikvartererne og tænkte på dette forfærdelige. Det fulgte ham i nattens drømme, og han gruede derved. Det var som et vældigt bål, der bredte sig videre og videre, og han hørte i drømmen en røst, Guds røst syntes han, det var, og det var, som den sagde til ham: Guds vilje ske! Følg Herren! I mange år betød dette syn og denne røst meget for ham.

Da Niels Dael var ti år, fik den gamle lærer en ung hjælpelærer, Sørensen, og det forvandlede fuldstændig skolegangen for ham. Denne lærer kunne fortælle og stryge en dreng over håret, så det aldrig glemtes. Fra nu af blev det skoletimerne, der var drengens glæde. Frikvartererne havde ingen interesse mere. Han blev inde og arbejdede med det, han havde fået for. Fra en af de nederste bænke rykkede han snart op på den øverste. »Denne lærer skylder jeg mere, end jeg kan forklare,« siger Niels Dael. »Nu bagefter forstår jeg jo nok hemmeligheden, min vendelbonatur rejste sig mod alt, hvad der hed tvang i skolen. Men med det samme, der kom en lærer, som begejstrede mig for fagene, kom jeg til at elske skolen, så i det øjeblik, der kom en, som kunne løfte og begejstre mig, havde han mig helt i sin magt. Få mennesker skylder jeg så meget som ham.«

Dael gik til konfirmationsforberedelse hos pastor Barfoed i Bjergby, som han kun havde gode minder om, men han kunne jo nok forstå, at præsten ikke var nogen stor begavelse. Med sin meget beskedne eksamen måtte han først søge præsteembede på Grønland, hvorfra han så kom tilbage og fik embedet i Bjergby. Dael kunne senere adskillige historier både om Barfoed og andre

præster, der havde været i Bjergby. Det var Barfoed, der ved et møde i Hjørring fra talerstolen kom med følgende udtalelse: »Det er nu *min* mening, at bønderne skal have et knæk, mens vi kan give dem det.« Der opstod et forfærdeligt spektakel, og folk råbte: »Æ do fra Bjergby?« — og præsten måtte være lykkelig, at han slap uskadt ud af salen. — Ved en visitats af den kendte biskop P. Chr. Kierkegaard sagde Barfoed ved slutningen af gudstjenesten til biskoppen: »Det slap De sandelig godt fra!« Bispen var knap så velvillig overfor præsten, for han sagde rent ud til ham: »De er sandelig ikke værd, at De skal have det gode embede her.« Hertil svarede Barfoed ganske godt: »Hvad er vi mennesker i det hele taget værd?«

Niels Daels far fortalte om en tidligere præst i Bjergby, at han levede fuldstændig som en bonde. Da han kom til sognet, var han så fattig, at han måtte låne for at betale sin præstekjole. Han havde to døtre, hvoraf den ene blev forlovet med hans avlskarl, og da han skulle lyse til ægteskab for dem, sagde han: »Så lyser a til ægteskab for min datter Maren og min avlskarl Niels Madsen. A tænker ikke, andre har noget imod det end som mæ sjæl!«

Den første, der sagde, at Niels Dael skulle være præst, var Valborg, en gammel kone, der boede nede i bakkerne ikke langt fra hans hjem. Både hun og hendes mand var fra Norge. Pastor Barfoed mente også, han burde blive det, og det var vel nok også moderens drøm, mens faderen mente, at han skulle se at blive lærer.

Selv havde han foreløbig ikke lyst til nogen af delene. Han syntes, det at være præst var noget sært noget, og lærer brød han sig heller ikke om at blive, skønt han elskede lærer Sørensen og en kort tid var hans hjælpe-

lærer i Bagterp. Han ville på den tid hellere spille pind med drengene end undervise.

Dael arbejdede som karl hjemme på gården, til han var atten år. Det var længe nok til, at han fik levet sig sammen med sin hjemegn og dens mennesker og deres måde at tage livet på.

Som en ejendommelighed for folk der nordpå nævnte Dael siden, at mange i sognet havde øgenavne og slet ikke kendtes af nogen uden ved disse navne. En smed, som sparede lidt for meget på kullene, kendtes kun under navnet »solskinssmeden«. En anden mand havde fået øgenavnet »prinsen« og kendtes kun under det, heller ikke præsten kendte andet navn til ham, og som vidnesbyrd om, at det ikke gik så højtideligt til, når folk efter gudstjenesten blev stående udenfor kirken, tjener følgende historie: Præsten sagde en dag efter gudstjenesten: »Nej se! Er »prinsen« kommet i kirke? Det er en stor ære for os allesammen!«

Dael mente, at det med at drille hinanden var noget, som på en særlig måde hørte vendelboerne til. Han tænkte, det havde sin grund i, at folk deroppe er angst for at slide på hjerteordene. De har godt nok et hjerte, men det sidder noget længere inde end hos folk flest — ofte dækket af drillerier og vittigheder. Når Dael som moden mand kom ude fra hjem til Vendsyssel og i kuppeen hørte folk drille hinanden, så mærkede han rigtigt, at nu var han hjemme.

Fra sin drengetid mindedes han fra et kreaturmarked i Hjørring, hvortil han var sendt med nogle køer, et drilleri overfor en gammel mand, der efterhånden var blevet meget mager, tynd og indfalden. En mand sagde til ham: »Det er dog sært, de ikke allerede har brugt dig til at ilde bagerovnen med, så tør du er blevet.« Man

skulle synes, det kunne lyde ondskabsfuldt overfor den gamle mand, men han var ikke svar skyldig, og det morede begge parter.

Niels Daels første møde med det frie forhold mellem præst og menighed fandt sted, da han var i 17-18 års alderen. Da var der en pastor Nissen i Ugilt og Taars, og samtidig var Heiberg præst i nabosognet Vrejlev. De var begge gode grundtvigske mænd, som var på god fod med de vakte lægfolk. Der opstod en bevægelse, som førte til, at folkene i begge pastorater og fra fjernere egne samledes til fælles altergang snart i Vrejlev og snart i Taars. Niels Dael var blandt dem, der kørte lange veje for at være med, og han var altid siden de to præster meget taknemlig for, hvad de var med til at sætte i gang. Efter gudstjenesterne blev folk længere borte fra genstand for megen gæstevenslighed fra de nærmestboendes side. Der var bønder imellem, hvis tale greb Niels Dael så stærkt, at de var den første begyndelse til, at han kunne tænke sig at blive præst uden eksamen. Han skrev senere: »Når jeg tænker tilbage, var det ikke prædikenerne, der greb mig, det var derimod det stærke levende fællesskab, der greb mig så stærkt og blev til så stor gavn for min udvikling. Som jeg dog der mindes Chr. Stenbroen i Taars! Også med tak mindes jeg Severin Ørum. Og så de dejlige lange køreture fra Bjergby til Taars eller Vrejlev, der var altid godt pakket med fælles venner, og hvor gav turen os mange yndige samtaler!«

Nogle af Niels Daels ældre søskende kom på den ny højskole i Stenum hos Jørgen Terkelsen, den, der senere flyttedes til Vraa. Dael kom der også til møder, men i første omgang blev det landbrugsskolen, han søgte til.

Med en god pakke mellemmader hjemme fra mor gjorde Niels Dael atten år gammel natterejsen med

toget til Roskilde, og derfra gik det så til fods mod Tune landboskole. Den sidste mad blev spist i en vejgrøft undervejs.

På Tune blev Dael indkvarteret på en temmelig stor stue, hvor der lå 25 mand. Nærmeste nabo var en kulsvier, og læreren, der havde indkvarteret dem, sagde senere, at det var sket med omtanke: den livlige kulsvier skulle sammen med en rolig og sindig jyde. Senere opdagede læreren, at det var lige modsat. Vendelboen var den mest urolige.

Der var ingen varme på værelserne, men i en stor opvarmet læsestue skulle der være absolut ro, så eleverne kunne arbejde uforstyrret. En aften hørte forstander Svendsen uro fra læsestuen og gik ind for at undersøge, hvad der var løs. I det øjeblik, han lukkede døren op, lå Niels Dael ovenpå en kammerat og bankede løs på ham. Svendsen spurgte bebrejdende, om Niels Dael virkelig syntes, det var en rolig optræden, og denne svarede: »Nej, men det er for at skaffe ro til veje!«

Niels Dael var iøvrigt meget taknemlig for opholdet på Tune, både for kammeratskabet og for undervisningen. Han satte forstander Svendsen og lærer Christensen højt, de udfyldte hinanden så fortrinligt, den første meget livlig, spillevende i sine timer, den sidste en stille og alvorlig, rolig og solid lærer.

Dael var glad for den solide oplysning om landboforhold. Den var også god at have for en præst, sagde han senere. Den kunne fri en præst for at begå den slags fejltagelser, som er berettet om en præst, der skulle fortælle om fedekalven, som blev slagtet til ære for den hjemkomne søn: »Ja, det vil jeg sige jer, kære venner, det var en fedekalv, den havde der været fedet på i mange, mange år!«

Efter ni måneders skoleophold på Tune var Dael først karl hjemme, siden på en gård i Lejrskov, hvor han blev bestyrer, til han 1880 blev indkaldt som soldat.

Efter den almindelige tjenestetid blev han udtaget til befalingsmandsskolen, og her tog han nødtvunget sit livs eneste eksamen — korporalseksamen.

Soldatertiden

Som alle tidligere soldater kunne Niels Dael fortælle historier fra tjenesten. En journalist fik, da Dael fyldte 90, følgende:

»Ved garnisonen i Aalborg — jeg lå ved 9. bataillon — gik jeg altid under navnet den unge korporal. Jeg husker, vi en gang gjorde holdt i en landsby. Det var i efterårstiden, og byens unge piger kom med frugt, som de delte ud til soldaterne. Da jeg stod der med favnen fuld, hørte jeg en gammel stabssergent — han var forresten en af dem, som havde været med i 64 — sige: Hvis jeg havde et ansigt som den unge korporal, havde jeg nok også fået så mange pærer.«

Soldatertiden — sammen med de mange kammerater fra Vendsyssel — blev en bekræftelse på, at vendelbosindet skal tages med det gode. Gennem de sytten måneder i kongens klæder så Niels Dael gang på gang, hvordan soldaterne kunne komme til at elske, ja, forgude den officer, der ikke ved brutal tvang, men ved begejstring uddannede dem til landets forsvar.

Ved det kompagni, hvor Dael lærte, var baron Wedell-Jarlsberg kaptajn. Han elskede en march, der var så fast, at fodslaget kunne høres på lang afstand. Ved en senere indkaldelse til en stor manøvre længere nede i Jylland var han blevet oberstløjtnant og tildelt en anden bataillon, men en dag kom tilfældigvis hans gamle 2. kompagni forbi ham, hvor han holdt på sin hest, og straks kompagniet øjnede ham, satte alle uvilkårligt foden så fast i, at marchen kunne høres langt bort. Hvor

han glædede sig. Soldaterne hørte ham med høj røst og en kraftig norsk ed bevidne: »Der kommer 2. kompagni!« Det var et uforglemmeligt møde både for ham og os, fortalte Dael. »Var han blevet vor fører i en krig, da havde vi gladelig fulgt ham gennem det sværeste.«

Men der var også officerer, der ved deres myndighed ville kue mandskabet til lydighed, men de blev behandlet derefter.

Ved en senere indkaldelse kom der en ny oberst som regimentskommandør, og han roste sig af, at han nok skulle pille de oprørske tendenser ud af regimentet og kue dets lyst til oprør. Mændene blev trukket ordentligt igennem med usædvanligt hårde øvelser ud over markerne, så de var dødtrætte om aftenen. Især kneb det de ældre sergenter, der ikke var vant til en sådan behandling, men mere trætte var soldaterne ikke, end at da der en aften var musik og selskab hos regimentschefen, så samlede bataillonerne sig udenfor hans vinduer, så gaden var stuvende fuld af mennesker. De begyndte at råbe op mod hans vinduer og skælde ham ud. En sagde: »Synes I ikke, han ligner Borregaards hund mere end et menneske?« Det blev snart for meget for regimentschefen, alt politi blev hemmeligt tilkaldt, og da så officererne havde bidt særlig mærke i een bestemt soldat, der var ivrig til at råbe, gik porten pludselig op, og ud stormede hele politikorpset, greb den arme synder, trak ham med ind og låsede porten. Men da hørte man pludselig en røst råbe: »9. og 13. bataillon træd an!« Og så stormede de allesammen ind mod porten, brød den op, befriede soldaten og bar ham i triumf igennem gaden. Næste dag endnu værre stropptur over markerne, og næste aften igen stoppende fuldt af soldater foran chefens vinduer, og igen lød skældsordene op mod

ham. Tre aftener gentog det sig. Tumulterne blev værre og værre. Politiet kunne intet udrette, en del af dem lå sårede, og så måtte det blive retssag. Bataillonerne blev opstillet, en læge undersøgte alles hænder for at se, hvem der havde rifter, de måtte jo have været med i kampen. Der var to i Niels Daels korporalskab, men han fik dem befriet ved at sige, at de havde fået rifterne ved at efterse, skille og pudse deres geværer. Men andre blev grebet, og nogle fik flere års fængsel. Dael traf mange år efter en ung pige, som aldrig havde set sin far. Han fik fire års fængsel, og da han blev løsladt, rejste han direkte til Amerika.

Dael mindedes både fra rekruttiden og senere befalingsmænd, som efter soldaternes mening gik over grænsen, og som de omringede eller på anden måde fik bremsset. Nogle blev forflyttet til andre afdelinger.

Igennem hele garnisonslivet var der mange små pudsig oprør, der alle vidnede om det samme ukuelige vendelbosind. En vinter var en ung løjtnant fra København blevet ansat i Aalborg. På en overlegen måde skulle han en søndag vise sin magt ved at lade nogle soldater pudse deres tøj om igen og bagefter stille oppe hos ham til nyt eftersyn. Men da de kom, var hele kompagniet med. De myldrede ind, så mange der var plads til i stuen. En anden løjtnant, som sad der, spurgte, om de ikke ville sidde ned. Men det var der hverken trang eller plads til. Oprinnet blev meldt, og soldaterne straffet, men kommandanten kaldte løjtnanten op til sig og lod ham forstå, at han lige så godt kunne søge sin afsked med det samme, for han ville ikke blive forfremmet. Han kendte ikke garnisonen i Aalborg og vidste ikke, hvordan den skulle tages.

Tilfældigt havde een mand af kompagniet den dag haft orlov, så han havde ikke været med. Men nu kunne han ikke begå sig blandt de andre, uden at han gik hen og lavede noget galt, så han blev straffet, »for vi vil kun have ordentlige folk ved kompagniet.«

Det var med det mest glimrende humør, vendelboerne lavede den slags ting. Tag humøret fra en vendelbo, sagde Dael, så er der ikke meget ved ham mere. Men i soldatertrøjen kunne vendelbosindet jo nok blive farligt. En ung rekrut blev en dag under en march skældt ud af en lidt vigtig ung underofficer, fordi han ikke marcherede rigtigt. Rekrutten trådte ud af geledet og tog til genmæle. Var det blevet meldt, havde det givet en hård straf for oprør under kommando. Men de andre underofficerer sagde: »Den mand må De ikke have lov at melde!«

Mens Niels Daels ældste broder var soldat i Aalborg, fik hæren de første bagladegeværer udleveret, og der gik sære frasagn ved garnisonen om, hvor uhyre omhyggelig mandskabet skulle behandle det nye gevær. Nogle mente, det blev nødvendigt at lægge geværet hen i sengen og hænge sig selv på knagen. Da de blev hjemsendt, mulkterede bøsse-mageren en hel del for dårlig behandling af geværet, men så blev hele bataillon en enig om at mødes nede hos bøsse-mageren for at snakke med ham. Der blev hurtigt sendt bud efter obersten, der kom og spurgte, hvad der var i vejen, og soldaterne forklarede grunden til deres optræden. Obersten sagde: »Gå bare hjem! I skal nok allesammen få jeres penge.« Her-til svarede soldaterne: »Det er det samme med pengene, det er bøsse-mageren, vi vil have fat i.« Denne måtte flygte ud ad bagdøren for at redde skindet.

Dael slutter nogle minder fra soldatertiden med følgende:

At der af vendelboerne kan uddannes udmærkede soldater, som i farens stund bliver udvalgt til at udføre det sværeste og mest ansvarsfulde hverv, viser slaget ved Sankelmark tydeligt. Der fik 11. bataillon — vendelboerne — sammen med 1. regiment — københavnerne — den alvorlige opgave under Max Müller at standse den prøjsiske og østrigske hær en time, for at den danske hær kunne få tid til at undkomme. Max Müller holdt stillingen i tre timer. Denne lille skare, der blev udset til at ofre sig for at frelse den øvrige hær, gjorde det med et godt humør. Vendelboerne sagde: »Det var kedeligt med al den gode mad, vi lod ligge dernede ved Danevirke. Det ville være rart at have haft lidt af den nu.« Københavnerne gjorde deres arbejde under lignende humør med de kendte københavnske vittigheder.

Det var for Niels Dael en selvfølge, at landet skulle forsvares. Han mindedes fra sin barndom, hvordan moderen fortalte, at hun en nat havde lidt så meget i drømme, og da meddelelsen kom om hærens tilbagetog fra Danevirke, forstod hun, hvorfra lidelsen stammede. — Skønt Niels Dael den gang kun var 6-7 år, mindedes han det som noget mørkt og tungt, da soldaterne kom hjem til Bjergby efter nederlaget i 1864.

Den vinter, Dael i Aalborg blev tvunget ind på befalingsmandselevskolen, havde han en dejlig juleferie på 14 dage, hvor han tilfældigvis i Bindslev fik lejlighed til at høre forstander Ludvig Schrøder fra Askov højskole. Foredraget gjorde så stærkt indtryk, at Dael straks besluttede sig til et ophold på Askov, når han var færdig med soldatertjenesten. Fra Bindslev til Sindal

station kom Dael til at stå bag på den slæde, der kørte for Schrøder, og i ventesalen kom de til at tale sammen. Schrøder sagde, at den grønne sløjfe og den hvide snor var noget af det, han satte mest pris på at se hos en soldat. Dael var svært glad ved at bære begge dele. Den grønne sløjfe var et udmærkelsestegn for god skydning, og den hvide snor viste, at han var befalingsmandselev.

Fra soldatertiden mindedes Dael med taknemlighed et lille hjem i Aalborg, som gæstfrit åbnede sig for soldaterne. Det var et par ældre folk, som havde kranseudsalg. Datteren, Dorthea Nielsen, lærte soldaterne gode sange og fortalte dem om højskolerne.

På Askov og under forberedelse

Det var i efteråret 1881, Niels Dael første gang blev elev på Askov højskole. Schrøder stod på trappen og tog imod. Han var så respektindgydende, at Dael uvilkårligt slog hælene sammen. Lidt af soldaten sad i ham endnu.

Der er mange, som tager to vintres ophold på Askov, og nogle tager tre. Det gjorde Niels Dael også, og da den tredje vinter var gået, sagde han til Schrøder, at nu kom han ikke tiere. »Hvorfor ikke?« spurgte Schrøder. Jo, Dael havde ikke flere penge, hvad han havde opsparet som karl, var brugt. Forstander Schrøder erklærede da, at Dael måtte blive på skolen, lige så længe han ville, det skulle ikke koste ham noget. Og Dael kom igen.

Han lagde ikke senere skjul på, hvad han skyldte Askov. Ludvig Schrøder prægede ham og mange andre for livet:

»I fem vintre har jeg siddet under Ludvig Schrøders mægtige forkyndelse, dermed var min skæbne givet.«

Under Schrøders talerstol oplevede Dael, at ånd er magt, og at ånden virker gennem ordet. Schrøder øste af historiens kildevæld, fortalte og udlagde de gamle myter og fremdrog rige skatte af bibelen — ikke mindst fra apostlenes historie.

Schrøder talte i timen før middag, og det skete, han fortsatte ud over den normale tid, og da blev adskillige af eleverne sultne, men Dael var så overvældet af det, han hørte, at han glemte alt, både sult og omgivelser.

En dag glemte han, at der befandt sig andre i foredrags-salen end Schrøder og ham, og midt under foredraget svarede han højt til stor forfærdelse for de andre elever, men dog mest for sig selv, da han troede sig ene med Schrøder og så pludselig opdagede sig siddende midt i den store forsamling.

Mange år efter sagde Niels Dael i en prædiken:

»De, der har været så lykkelige at have Schrøder til ungdomslærer, ved, at noget af det mest ejendommelige for ham var den enestående evne, hans ord havde til at sætte folk i arbejde. Hans ord og alt, hvad der udstrålede fra ham, hele hans væsen, havde denne evne. Han gjorde mennesker til tjenere ved sin indflydelse på dem. Hans elever blev ikke stående ledige på torvet dage eller livet igennem. Han gav dem ikke ro til det. Hans gerning var at opflamme dem ved at pege på alt det herlige i verden, der kaldte på deres arbejdslyst og energi.«

I 1872 havde de i Askov begyndt med en lille præsteskole til uddannelse af unge mænd, der følte kald til at rejse til USA som præster for de små danske kolonier der, men til disse elever sluttede sig mange af de åndeligt vakte og søgende elever fra selve højskolen, der fik lov til at deltage i flere af de timer, der i bibelkundskab og lignende var anlagt for de vordende præster og missionærer.

Til den kreds hørte Niels Dael. Fru Ingeborg Appel f. Schrøder, som var barn den gang, skrev ved en af Daels runde fødselsdage om ham i Højskolebladet:

»Vi syntes, han så helt hørte os til! — vi forstod, han betød så meget for lærerne, en kærlig, søgende from sjæl, som han var, en prægtig kammerat, også en fornøjelig gymnastikleder, ja, endog os børn kunne han lege med . . .

Menneskelig talt fik far en mageløs hjælp i den udmærkede ungdomsskare, der lyttede til hans ord, og fremmest blandt dem tror jeg stod Niels Dael; far omtalte ham altid med dyb tak.«

Ja, Dael var gode venner med Schrøders børn, og fru Charlotte Schrøder tog sig også venligt af ham. Hun syntes vist, han var lidt tynd, og var bekymret for hans helbred og beordrede ham derfor hver formiddag ind i køkkenet, hvor der stod dejlig sødmælk og velbagt franskbrød til ham. En dag bemærkede hun ved midt-dagsbordet, at hun syntes, Dael spiste for lidt. Hendes søn, Jens Schrøder, bemærkede dertil: »Du skal ikke være ængstelig for Niels Dael, for han har været inde i køkkenet i formiddag og er blevet vel forsynet.«

Men det var ikke blot Schrøders familie, Dael kom i nært forhold til i disse ungdomsår. Han var begejstret for la Cour og talte siden om den hjertensgode Nutzhorn, der havde historie, sang og dansk. »Når jeg i en årrække havde været borte fra Danmark og en dag mødte ham på Askov gade, tog han mig roligt under armen og spadserede med mig hjem til sin hustru, som om det var i går, vi havde set hinanden.«

Et varigt venskab fik Niels Dael med dem, der den gang var skolens »unge« lærere, Anders Pedersen, Holger Begtrup og Jakob Knudsen og deres familier.

Blandt kammeraterne sluttede Dael sig den første vinter nærmest til andre vendelboer, således senere real-skolebestyrer Sofus Madsen Mygdal og Søren Nørmark. Han var dog også den vinter god kammerat med Hans Peter Hanssen fra Nørremølle, men først vinteren efter, da de begge gik med til undervisningen for de unge, der tænkte på præstegerning i Amerika, blev det venskab grundlagt, som varede livet ud. Og den sidste vinter, de

var sammen, gik der næppe en dag, uden at de gik tur sammen og talte om deres fremtidsplaner.

De knyttedes sammen af det, at de begge endnu var unge landmænd, der hver især følte kaldet til anden virksomhed.

Men mens H. P. Hanssen var klar over sin vej, lå alt i det dunkle for Dael. H. P. Hanssen følte, at der nu var brug for sønderjyderne i deres hjemstavn, hvor der lå hundreder af opgaver, som ventede på løsning, og at det for ham derfor kun gjaldt om at uddanne sig så dygtigt som muligt med dette for øje. Det var anderledes med Dael. Han var ofte tvivlrådig. En overgang tænkte han på at oprette en skole, hvor legemligt arbejde og sund oplysning kunne gå hånd i hånd. H. P. Hanssen og han drøftede ofte den mest hensigtsmæssige indretning af skoler for helt unge mennesker. De mente, at de burde indrettes således, at de unge kunne arbejde for opholdet. Dael talte tit om at oprette en sådan skole i sin hjemegn. Tanken om studentereksamen og universitetsstudier blev også taget frem og overvejet. Også landbohøjskolen blev drøftet. H. P. Hanssen rådede fra med hensyn til det sidste, da han forstod, at Daels virkelige interesser ikke gik i den retning. Derimod rådede han vennen til at finde en stilling, hvor han kunne fortælle kirkehistorie, for den havde han studeret indgående.

Imellem skoleopholdene i Askov stod de to venner i brevveksling, selv om Dael ikke var nogen flittig brevskriver.

Den 12. august 1883 skrev H. P. Hanssen et brev, hvori Dael omtales, og hvoraf man får et indtryk af hans søgen efter en for ham tilfredsstillende livsgerning. Det hedder bl. a.:

»Han (Dael) skriver nu til mig, at han det meste af sommeren har spekuleret og grublet over sin fremtidsgering, og at han nu er usigelig glad, fordi han nu omsider er kommet til klarhed og har fået frimodighed til at arbejde for, hvad der længe har været hans ideal. Han har talt med Schrøder om sagen, og det er nu blevet bestemt, at han tager til Askov i to år for derefter at rejse med Hans Povlsen, som ligeledes uddanner sig på Askov, til Indien som missionær. Jeg har lyst til, at du skal se, hvad han skriver derom, derfor skriver jeg nu hans egne ord af:

»Du synes, det er underligt, kære ven, men vidste du, at bagved ligger mange års drømme med krav på virkeliggørelse, med tvivl imellem, med andre lyse tanker for at slippe for dette, der ville overstige mine svage kræfter, ja vidste du dette, da ville du med mig glædes over, at det er kommet dertil, det er kommen. Og det er jeg vis på, at du vil, ja du må vide, jeg har så ondt ved at tro, at mine venner synes om det, fordi jeg har haft så uhyre megen angst og tvivl, før jeg kom over det. Men du ved ikke, hvor jeg er glad nu, skønt der er meget ind på mig, som ikke er godt. Ja, det er kun én ting, men det er nok, og dog er jeg gennem det hele så glad, så glad.«

Han fortæller videre, at det er hans kæreste, der må underkaste sig en livsfarlig operation, og fortsætter så:

»Det er at vove livet, men hun er rolig ved det. Det vil jeg også være, men du vil forstå, hvorledes det alligevel er. Det er som at stå overfor hendes død, og det er svært for mig, især nu, da hun er den, der har den største del i min frimodighed til at lade livet følge idealerne. Jeg havde tænkt at gøre hende en tjeneste ved at gå derfra og skaffe hende et hyggeligt hjem herhjemme. Men da det kom til en forklaring, havde hun tænkt på det

ligesom jeg og også villet opgive det bedste for at blive hjemme, da hun troede, at det var, hvad jeg helst ville. Du kan tænke dig, hvad virkning det havde på mig. Jeg blev uendelig glad, og jeg skammede mig overfor hende. Jeg må nu skynde mig at oprette, hvad jeg har forsømt.«

Jeg er ikke blevet så overrasket ved at høre om den beslutning, Niels Dael nu har taget, da jeg altid har syntes, at hans fremtidsgerning må ligge i den retning. Jeg har nærmest tænkt, at han ville ende som præst, men jeg kan godt forstå det andet. Der går mange herhjemme med længsel efter at komme ud over alt det smålige, som vi ligger og roder i. Dog Gud ske lov: Der er også store og gode ting at arbejde for herhjemme. Gid Niels Dael nu må få held og lykke og fremfor alt Vorherres velsignelse til sin fremtidsgerning.«

Det blev ikke til Indien, Niels Daels vej kom til at gå, lægen frarådede, men brevet viser hans længsel efter en åndelig livsgerning.

Somrene mellem Askovvintrene var han ude at tjene. Et par af dem var han assistent hos den kendte forsøgsleder P. Nielsen, Ørslev (senere Tystofte), og her fik han både kendskab og kærlighed til planteverdenen, så Schrøder vovede at gøre ham til lærer i botanik den sidste vinter, han var på Askov. En tid var Dael i København, hvor han hørte forelæsninger ved universitetet og studerede botanik og kirkehistorie og læste græsk.

Niels Dael forberedte sig. Ikke til en livsstilling eller et embede, men til en opgave, en livsgerning, han endnu ikke kendte.

Han ventede. Og hans kæreste Martine Jacobsen, en møllerdatter fra Bindslev, født 4. marts 1859, ventede trofast sammen med ham.

Der måtte være et sted, hvor der var brug for ham. Derom tvivlede Ludvig Schrøder i Askov heller ikke. »Og ånden var sådan i Askov, at der ligesom ikke var plads for den snusfornuftige betragtning, at det at finde et levebrød er det vigtigste af alt for et menneske.«

En dag fik Schrøder brev fra Juan Fugl i København, som i sin tid havde grundlagt den danske koloni i Tandil i Argentina. Der manglede en præst i kolonien, og Fugl spurgte Schrøder, om han ikke havde en ung mand at sende derover.

Schrøder forelagde det for Dael: »Ja, nu må De rejse derover, Niels Dael, for jeg har ikke andre at sende.« Dael sagde, at han gerne ville have et halvt års ventetid. Hvis man i den tid ville søge efter en anden mand, og det så viste sig, at der ingen anden var, så skulle han rejse.

I februar var Dael i København for at tale med Fugl om opgaven i Argentina, og han forstod, der stilledes store fordringer. Han skulle være både præst og lærer for de danske og deres børn og skulle tillige gerne tage et arbejde op mellem de folk, de danske boede iblandt — bl. a. spanierne.

Fugl lod til at være meget tolerant og var lige glad, om det blev en grundtvigsk eller en missionsmand, der kom derud. Han havde en indre missions kolportør, som han egentlig gerne ville have af sted, og han var anbefalet af flere missionspræster, men Skat Rørdam ville ikke anbefale ham til ordination.

Dael skrev til Schrøder, at han mente, det burde være fra Askov »at også denne mission udgår, og jeg går daglig og får mere og mere lyst til at gå.«

Og i et nyt brev erklærer han sig villig til at rejse, selv om hans kærestes sygdom skulle hindre hende i at følge

ham. Findes der ingen anden, vil han altså gerne rejse, »men jeg må få så megen tid, at jeg kan opholde mig i nogen tid på Deres skole og tillige lidt hos en af vore troende præster.«

Ved forårstid hjalp Niels Dael den ny leder på Askov forsøgsgård at anlægge og tilså de første forsøgsmarker. Det var efter P. Nielsens udtrykkelige ønske. Og da han senere så resultatet, var han svært tilfreds.

Den 27. maj i 1886 holdt Niels Dael bryllup i Hjørring.

Den 22. august blev han sammen med Jens Kr. Knudsen, der skulle rejse som missionær til rødkarernerne i Bagindien, ordineret i frimenighedskirken på Mors. Han havde i nogen tid i forvejen opholdt sig i præsten Rasmus Lunds hjem, havde været med ham i kirken og ude i hjemmene, det var en uforglemmelig tid for ham, og han følte sig altid senere knyttet stærkt til netop denne menighed.

Ved ordinationsgudstjenesten var Niels Daels mor med og fra Askov Schrøder, Nutzhorn, Begtrup og Anders Pedersen. Ved selve ordinationen medvirkede frimenighedspræst Søren Anker-Møller.

Dagen efter — kl. 8 morgen — var der kirkeligt møde i Morslands danske samfund med Schrøder og Holger Begtrup som talere. Det siger noget om den åndelige tilstand på Mors i disse år, at der til dette morgenmøde i den travle høsttid kunne samles ca. tusind mennesker.

Dael selv havde i sommerens løb talt forskellige steder og været glad derved. Ja, det blev sådan, at det at tale var noget af det skønneste, han vidste.

Kort inden afrejsen til Argentina besøgte han sammen med sin hustru hendes hjem. De drak kaffe, før de

skulle afsted, og da det var overstået, gik fru Martine Dael hen og vaskede alle kopperne af og satte det hele på plads. Da det var gjort, sagde hun: »Så farvel, mor, nu rejser jeg.«

»Hun var,« har Niels Dael sagt om hende, »et af de modigste mennesker, jeg har kendt. Hvis der var noget, der var gået mig imod, og jeg tog mig det nær, så gav hun sig til at le: »Er *det* noget at være ked af?« — og så var det også væk med det samme.«

På vejen til Hamborg blev der aflagt besøg hos H. P. Hanssen, og denne fulgte dem til Hamborg. De rejste sammen med Hans Bøgedal, senere medredaktør af Fyns Tidende. Det var godt, H. P. Hanssen tog med, idet det lykkedes ham at befri Niels Dael fra det hamborgske politis klør. Sagen var den, at Dael efter opfordring af en familie på Møen havde lovet at tage sig af en seksten års dreng, som skulle ud til nogle slægtninge i Argentina. Denne dreng havde, uden at det var blevet meddelt Niels Dael, en noget anløben fortid og blev sendt hjemmefra af den grund. For at blive fri for rejsen meldte han til politiet i Hamborg, at han var blevet overfaldet af Niels Dael, og kriminalpolitiet kom for at arrestere ham. Dette blev dog forebygget, da både Bøgedal og H. P. Hanssen kunne bevidne, at de begge uafbrudt havde været sammen med Niels Dael i Hamborg, så han kunne umuligt have begået overfaldet. — Næste dags formiddag var der termin i sagen, og drengen blev arresteret i Daels sted. Skibet nåedes i sidste øjeblik. Der var en del unge højskoleelever, som skulle med. De blev en hel lille koloni på skibet, som samledes på »bakken« til sang og samtale.

Det var den 30. september 1886, Niels Dael og hans hustru afrejste mod deres fjerne mål.

Præst på Pampassletterne

I elleve år fik Niels Dael sin gerning blandt danske i Sydamerika.

Det blev hans læreår som præst.

Byen Tandil i Argentina ligger i provinsen Buenos Ayres omgivet af bjerge på de tre sider, og ikke langt borte begynder den endeløse Pampasslette med de vældige udsigter. Landet har et behageligt, mildt klima, så kreaturerne kan gå ude hele året uden nogen sinde at komme i hus.

I Tandil var der i 1876 bosat henved et par hundrede mennesker, som var danske eller fødte af danske forældre. Af de indvandrede var omkring de hundrede fra Møen, deraf alene 70 fra Magleby sogn, femten var fra Lolland, elleve fra Sjælland, een fra Falster, een fra Fyn og fem fra Jylland. Indvandringen fortsatte, og der kom flere fra Jylland. Efterhånden fra alle landets egne.

De danske boede kilede ind mellem andre folk, der bestod af indfødte, en blandingsrace, og sydeuropæere, italienere, spaniere, portugisere o.s.v.

Niels Dael blev vel modtaget, da han kom derud. Da han kom til Tandil, havde de ikke haft dansk præst i fire år.

En af de første dage, Dael var i Tandil, sagde en af de danske, Chr. Mathiasen, til ham: »Den forrige præst kunne vi ikke blive enige om at underholde, så han havde det ikke godt, men nu skal jeg love Dem, at selv om der ikke bliver andre end mig og Peter Nielsen, så skal De aldrig komme til at mangle.«

Men de blev ikke ene om det, der var rørende hjælp-somhed. Dael fortæller derom: »En møller kom med to høns og en hane og lovede, at han ville føde hønsene hele tiden, og det løfte holdt han så længe, jeg var i Tandil. En landmand forærede min hustru og mig hver en ridehest, og en mere nærboende græssede dem gratis for os. En sendte os mælk hver dag. En anden sagde: I behøver ikke købe brænde. En arbejdsmand kom og huggede brændet gratis. En kom kørende med sten og murede selv bagerovn til os. Når der slagtedes i går-dene, sendtes der tiende til præsten. Sommetider kom de med en hel gris, som vi stegte på een gang. Når der kærnedes, sendte de smør ind. En forærede os en bisværm. Jeg kan endnu se for mig en kærlig, omhyggelig kone, som en af de første dage kom ind til os med en kurv, svingende fuld af æg.

Alt dette var foruden den bestemte løn, som var lovet mig i forvejen.«

Alt dette lyder jo smukt og godt og var også rigtigt. Men den danske koloni bestod ellers af en broget flok. Lars Bækhøj karakteriserede den således:

»Lidt grovkornede herregårdskarle, forsorne københavnerne og nogle af »bedre folks mindre vellykkede børn« var her blandede med rolige og stilfærdige bønderkarle. Mændene var i betydeligt overtal. Mange steder levede en flok mænd på en arbejdsplads uden nogen kvindelig bistand. Det giver ingen god baggrund for et menighedsliv. Og det er ingen overdrivelse, når jeg siger, at det var en stridig jordbund for en kristen præst at arbejde i.«

Den 5. september 1887 anerkendte den argentinske regering Niels Dael som præst for den danske menighed i Tandil. Derved fik hans kirkelige forretninger

såsom vielser m. m. samt hans udskrifter af menighedens kirkebøger fuld borgerlig juridisk gyldighed både i og udenfor den argentinske republik.

Den 11. oktober samme år skrev Niels Dael et længere brev til Ludvig Schrøder med beretning om både glæder og vanskeligheder. Han fortæller, at han er glad ved at bære vidnesbyrd om Vor Herres ord netop til den flok, som samles i den lille kirke.

»Jeg må og tør ikke se på de enkelte mennesker eller på hele samfundet her med bestemte fordringer med hensyn til deres liv eller med hensyn til deres behandling af mig. Det er forunderligt, hvor det i et øjeblik kan tage håbet og modet helt fra én. Jeg husker så tydeligt en dag, jeg længe havde talt med Bøgedal om folks stilling til skolen, vi havde fået øjet rigtigt åbent for alt, hvad vi ofrede, og at folk intet ofrede, ja, at vi ikke en gang havde tak derfor. I min ærgrelse kan jeg huske, jeg sagde, »hvorfor skal jeg dog dagligt arbejde helt frit i skolen, give en lærer kosten, og til sådanne mennesker, som ikke en gang kan se det.« Men da jeg så havde gået lidt, så så jeg pludselig, hvor fattig jeg var, hvor elendig, ussel og afklædt jeg stod. Jeg så med gru, jeg havde slet intet at vidne om for folk. Så skyndte jeg mig hen til Bøgedal samme dag og sagde, at jeg helt tog mine udtalelser i mig igen, ja skammede mig skrækkeligt ved dem, sagde, at hvis jeg skulle se således på forholdene, måtte jeg løbe bort med det samme, for så var det en løgn for mig at stå her. Jeg vil håbe, at jeg aldrig mere i den grad må fristes til at fordre af folk, for det er en rædsom ulykke. Nej, det er en ren missionsgerning her akkurat som hos rødkarenerne, om end på en helt anden måde, og begynder man at stille fordringer, så kan man ikke blive her. Og alle disse talemåder om, at sådan og

sådan skal folk være, for at man kan være glad ved at tjene dem, ja så og så meget må der være af forståelse mellem os, for at det kan gå, alt det stammer jo dog ene og alene fra, at vi tænker på vort eget lille jeg i stedet for at indtage tjenerstillingen. Ja kære Schrøder, det er den store lykke ved at være her, at man daglig møder vel-signelsen i at leve for en sag og ikke for sin egen skyld. Ja, var det ikke sådan, at jeg trygt kan hvile i at være tjener, helt give mig hen og bæres af Vor Herres sag, så måtte man jo næsten tabe forstanden her. Jeg kan ikke udsige den lykke, det var for mig første gang at tale i en menighed som den på Mors, jeg kendte noget af en åndelig verden, jeg ikke før havde kendt på den måde, jeg havde mærket noget i forvejen ved at tale, men ikke på den måde. Men det var som noget ja meget af denne kraft kom fra tilhørerkredsen, her er det, som om jeg bedre har lært at forstå, hvem det er, der samler, når der tales. Ja, kære Schrøder, jeg har ikke andet end glæde at melde eder, det er sådan, at jeg tit må græde af glæde, når jeg ser, hvor mægtig Guds ånd kan virke selv her på det fjerne kolde sted. Jeg mindes bedst den første, ja eneste konfirmationsdag, jeg har haft her. Der havde i forvejen været så megen strid og splid mellem folk af de to selskaber . . . Protestantisk Selskab ville have betaling af de andre for deres børns konfirmation, det ville de andre ikke gå ind på at give så meget. De skrev til en tysk præst og forhandlede med ham. Men børnene og mødrene, tror jeg næsten, gjorde udslaget. Børnene er jo temmelig store, og de påstod, at de slet ikke ville konfirmeres, når det ikke skete af mig, og mødrene ville ikke lave tøj til dem, når der kom en fremmed præst, så gav de køb, da jeg erklærede at ville konfirmere dem, enten de betalte til selskabet eller ikke, det kunne ingen

forbyde mig, så fik de at slås om tingene, som de lystede. Så var der nogle af modparten, som truede med, at hvis de andre blev konfirmeret af mig for intet, så skulle deres ikke konfirmeres af mig. Men ingen af parterne kunne sætte noget igennem. Denne historie skete, efter at jeg havde undervist dem. Dagen kom, at de skulle bekræfte deres dåbspagt, og jeg var så inderlig glad den dag. Jeg så de mange rare børn for mig, folk af begge partier havde fyldt kirken, og jeg ved ikke, hvordan det kom, men der var noget forunderligt samlende over hele forsamlingen, som helt tog magten fra mig. De, som havde kæmpet lusket, fældte tårer, så fik jeg en sådan dristighed, da jeg var færdig, at jeg sluttede med en tale, hvor jeg indtrængende lagde dem på hjerte ansvaret for at danne fredelige hjem for de børn, der var dem betroet, at de rigtig kunne blive taget ved hånden. Jeg har vist næppe set folk så glade som den dag, de kom ind til os og næsten bogstaveligt bar mig på hænderne, ja Tine fik sin del. Konsul Brøndsted, som er barometer, sagde mig, nu er Deres stilling sikker, nu kan De stille fordringer, for nu kan vi ikke undvære Dem. Det er det store for mig deri at mærke, Herrens ånd er også mægtig at samle de mennesker her i et øjeblik, selv om menneskene ikke ved selv, hvad det er, de gribes af.«

Niels Dael vekslede ikke så få breve med Ludvig Schrøder i de år, han var i Argentina. Et af de mest oplysende om Daels arbejde er skrevet 9. maj 1889. I det besvarer han forskellige spørgsmål, Schrøder har stillet.

»Hvor mange af disse danske har med den danske kirke at gøre?«

»Dertil vil jeg først bemærke, at den forening, som består her for at lønne præsten og vedligeholde kirken,

ikke er nogen menighed. Der findes medlemmer i den, som meget sjældent ser kirken. Dens love giver heller ikke indtryk af at være en menighedsforfatning, men, hvad også navnet lyder på, love for »Det danske protestantiske selskab i Tandil« . . . Det er i virkeligheden et selskab, som har taget sig det arbejde på at sørge for, præsten får noget at leve af, og der findes lokaler til at samles i, uden den blander sig i det kirkelige, dette er i realiteten overladt præsten alene. Der er vel en paragraf 31, der siger, præsten *sorterer* under bestyrelsen, men den har samme betydning som adskillige paragraffer i den danske grundlov for tiden. I det sidste brev fra Tandil, jeg fik i Danmark, kort før jeg rejste, skrev sekretæren, at selskabet bestod af 46 medlemmer, det var nemlig stadigt gået tilbage. Da jeg havde været her omkring ved et halvt år, muligt noget længere, bestod det af godt et hundrede. Nu for øjeblikket har det knapt 80. Dette er nu ikke nogen tilbagegang for menigheden, men en forøgelse af dem, som søger kirken uden at være i selskabet. Jeg har været ked af at se, at højskoleeleverne kan leve her uden at være i selskabet og erlægge deres skærv, men dog nyde fordelene af selskabet. Det sætter nu også ondt blod hos de folk, som sjældent søger kirken, men ligefuldt betaler. De siger, præstens venner kommer i kirken, men vi andre hedninger betaler. Nu kan der jo nok være noget ufornuftigt i den ordning, vi har, men så længe der ikke er nogen kraftig menighed, var det vel ikke godt at få en ideel menighedsforfatning. Så længe jeg kan få lov at virke, som jeg vil, tager jeg mod den hjælp, som bydes mig. Disse mennesker har nu i virkeligheden gjort et godt stykke arbejde, uden hvilket der vel ingen præst havde været nu. Ordningen har vel nok bragt rivninger . . . da bestyrelsen ville leje mig

ud til at døbe, udføre kirkelige handlinger, og jeg måtte udtale, at jeg nødtes til at sige mig løs fra dem, om de fastholdt det. Men dermed var kampen også udkæmpet, så de aldrig senere har forstyrret mig . . .«

»Hvor mange kirkelige handlinger?«

»I året 1886 har jeg døbt 11 børn, det ene af svenske forældre, ægteviet et par, manden svensk, pigen indfødt, som gik over fra katolicismen til protestantismen. I året 1887 døbte jeg 20 børn. Deraf var et engelsk, et svensk og et af svensk fader og dansk moder og endelig et af denne svensker og den indfødte, jeg viede i 1886. Jeg viede 6 par. Af det ene par var manden englænder og pigen indfødt, hun gik over fra katolicismen til protestantismen. Af et andet par var manden dansk og pigen svensk. Jeg begravede 15. Deraf var der en dansk, som var slået ihjel med en spade, idet han en eftermiddag fuld ville gå ind i en gård, hvor manden nægtede ham adgang. En anden dansk mand blev skudt, idet han blev kaldt udenfor om natten af folk, der foregav at være politi. For nogle dage siden efter 2 års forløb fik jeg bud fra politiet, om jeg ville attestere, den mand var begravet, videre var den sag ikke nået endnu, skønt morderne blev grebet nogle måneder efter. 2 var englændere. Samme år konfirmerede jeg 23 børn, hvis alder varerede fra 14 til 18 år.

I året 1888 konfirmerede jeg 12 børn. Jeg døbte 23 børn, deraf var tre af tyske forældre, 1 af norske forældre født på Atlanterhavet. Jeg viede 5 par. Af det ene par var manden tysk protestant, pigen indfødt katolik, hver beholdt sin tro. Det andet par var manden dansk, en Neiendam fra København, pigen fra Geronne i Frankrig, hun gik over til protestantismen. Samme år begravede jeg 10. Det kan bemærkes, at af alle de døbte

var ingen uægtefødte, men af de begravede var der 2 uægtefødte børn. Og endelig glemte jeg at tilføje, at jeg begravede 6 i 1886...

Om skolen har jeg at fortælle, at den begyndtes af Bøgedal og mig i forening med min kone som lærerinde i håndgerning. I det første år måtte jeg foruden mit og Tines arbejde tilskyde noget over 6 pesos pr. måned. Skolen begyndte med 6 børn, og foruden vi 3 underviste der i de første 4 måneder en italiensk professor i spansk læsning og skrivning. Senere en spansk lærerinde fra de offentlige skoler her i byen. Bøgedal arbejdede fra april 87 til april 88, og inden han gik, var skolen bragt op til ca. 30 børn. Derefter var Bergo her i omtrent et fjerdingår. Samme ordning. Derefter var min hustru og jeg lærere i godt et fjerdingår, hvorefter Bennike overtog skolen, stadig med samme ordning, den spanske lærerinde en time om dagen, jeg religion og min kone håndgerning. Før konfirmationen 1888 havde vi det største antal børn, vi har haft, nemlig 35. Bennike overtog skolen med henimod 30. Men efter ferie 89 (jan.) gik det ned til det halve. Folk var misfornøjet med den megen fortællen og den fri måde at undervise på. Bennike fortalte, at han fik sådanne påmindelser som: Da præsten var lærer, blev børnene trukket ordentligt igennem. Jeg lod dem arbejde hjemme, men Bennike gav dem ingen lektier for. Nu for godt en måned siden overtog Jens Chr. Christensen skolen. Han er elev fra Askov, har gennemgået et lille kursus i sløjd på Askov, er rejst sammen med Bennike herover. Da Bennikes og Jens Chr. Christensens syn på arbejdet er noget forskelligt fra mit, har de haft skolen mest på eget ansvar. Jeg tror nu, at J. C. er den rette mand for skolen. Han er måske nok den, der har haft de færreste kundskaber af alle de

lærere, der har arbejdet her. Men det opvejes ved, at han sætter alt ind på skolen, lever bogstavelig talt ikke for andet. Han havde mer end dobbelt så godt lønnet arbejde, da han begyndte med skolen, men det afholdt ham ikke fra at tage fat. Han kan ganske godt gå og tale med folk her, som også har stor betydning. Jeg er meget glad for ham.«

Niels Dael havde på det tidspunkt tidligere forhandlet med Schrøder om et læreremne til Tandil, og det er helt morsomt at se hans ønskeseddel, når det drejer sig om en ny medarbejder:

»Det må være en med missionstanker, én, som kan ofre sig helt for sagen uden at tænke på, om folk tager hatten af for ham eller ikke. Det må være én med et lyst håb i brystet, men med ben i næsen ...

... et alvorligt og godt menneske er ikke nok her.«

I juni 1890 kom Dael til Danmark på besøg. Hans hustru var rejst i forvejen. Han besøgte Schrøders, talte i Thisted og Ø. Jølby, Nykøbing Mors, Klim og Aalborg. I Klim forrettede Dael hele gudstjenesten. Det var første gang i Danmark, og han var glad ved det. Han talte også flere steder i Vendsyssel og på øerne.

På tilbagerejsen sendte Dael (13. 11. 90) Schrøder et brev fra Madeira. Hans hustru sendte en hilsen med:

»Ja, »ude er dejligt — men hjemme er bedst,« det siger nu jeg. Vi har luksus og velvære rundt os (på skibet), også i Tandil har vi det godt, men det er ikke hjemme, jeg bliver aldrig hjemme i det fremmede, og jeg kan ikke slippe det lønlige håb, at vi får lov at komme hjem, inden alt for mange år, for at blive hjemme.

Nok stormer det jo derhjemme, men det er hjemme alligevel, og der er mange gode havne.«

I 1891 kom der koppe- og tyfusepidemi med mange sygebesøg og begravelser. På een dag blev 17 begravet på kirkegården i Tandil. Dael blev også syg, men kom sig ved Tines hjælp — hun vidste bedre end lægen, hvad der skulle til. Hun havde en tid været på en klinik.

Niels Dael havde ikke været længe i Tandil, før der kom bud efter ham fra danske, der boede i andre byer. Den eneste danske kirke var den gang i Tandil, og Dael var den eneste danske præst i hele Argentina, så det var et stort sogn.

Efterhånden holdt han gudstjenester rundt omkring på Pampassletten, hvor der fandtes samlinger af danske. Han red fra koloni til koloni, havde altid en håndhest med. Når et par mil var redet i galop, og hesten, han sad på, var blevet skumhvid, skiftede han. Han blev gerne hvert sted en uges tid.

Den første gudstjeneste hos en sådan kreds blev holdt hos en af de danske landmænd ved Tres Arroyos. Den afholdtes i laden, som var klinet op af jord. Alteret var et bord med en hvid dug, et tysk oljetryk var hængt op som altertavle. Alterlysene var tællelys, de selv havde lavet, og lysestagerne var to omvendte underkopper. Knæfaldet var en række sadeltøj lagt i rundkreds om bordet.

De fleste af deltagerne kom ridende. Evangeliet var Peters fiskedræt, og Dael begyndte med at sige, at Herrens prædikestol den dag ikke var bedre end den, han nu havde, og han fik dog lykke til at knytte sjæle til sig, som aldrig forlod ham. De ydre omgivelser glemtes efterhånden, og tilbage blev en flok stille, lyttende mennesker. Der var en hel del, der havde deres børn med. Nogle sov, og andre småpludrede. Det forstyrrede

ikke Dael, han var altid glad, når der var børn med til gudstjenesten.

Alle, der var med, gik til alters, idet de knælede på sadlerne.

Siden spiste alle sammen, der blev stegt et par får eller en okse. Og så snakkede de sammen, om børn og bedrift, om sorger og glæder. Der blev ikke den adskillelse mellem åndeligt og timeligt, som var så almindelig hjemme i Danmark. Det hørte under Gud alt sammen.

En søndag ved en gudstjeneste langt vester ude på Pampassletten, et sted, hvor Dael kun nåede at komme denne ene gang, spurgte han ved gudstjenestens begyndelse, om der var nogle, som ville til alters. Det var der øjensynligt ikke. Men da gudstjenesten var forbi, og Dael havde fået præstekjolen af, kom en kone hen til ham og spurgte, om han ikke ville tage den på igen. Og nu viste det sig, at alle med stor glæde gik til alters. I årenes løb var de blevet helt afvænnet med gudstjeneste. Det var den første danske gudstjeneste i det hele taget i den koloni. Men der var noget åbent og ligefremt ved de mennesker, som Dael kom til at holde af.

Ud mod Atlanten lå to byer med hver sin danske koloni, Loberia og Necochea. Dael red eller kørte med hest og vogn derud. Det tog to dage, og han overnattede hos landsmænd undervejs. Ved den første gudstjeneste hos en af landmændene der, konfirmerede han to unge piger på 19 og 21 år. Han boede i deres hjem en uges tid forud, mens han forberedte dem.

I Buenos Ayres talte Dael undertiden i den skotske kirke.

I samme by fik han forbindelse med den norske sømandspræst, Gelmøyden, hvilket blev til stor glæde og berigelse for ham. I lang tid kom Dael til Buenos Ayres

og prædikede en gang månedlig i sømandskirken, så sømandspræsten samtidig kunne prædike i Rosario. Under en sådan gudstjeneste i hovedstaden oplevede Dael, at der lød geværsalver udenfor kirken, mens han stod på prædikestolen. Der var pludselig udbrudt oprør. Da gudstjenesten var forbi, kunne Dael ikke komme frem til den norske præstebolig, det blev fortalt, at der var faldet 7 mand i den gade, han skulle igennem. Han blev så indbudt af en norsk søkaptajn til at tage med om bord på hans skib, som lå ikke ret langt fra sømandskirken. Der spiste han til middag og blev der hele eftermiddagen. Om aftenen var revolutionen lige så pludselig forbi igen, og Dael kunne tage til den norske præstebolig og sove der om natten. Helt uden forbindelse med revolutionen havde præsteboligen ikke været, idet en ung norsk forretningsmand, som boede der, var blevet grebet af begejstring for den og meldte sig til at kæmpe med. Han blev fører for en trop på noget over tyve mand, som fik en post at holde i nærheden af sydbanegården. Han var søndagsklædt og med høj silkehat, det gik hårdt til, troppen svandt ind til tre, men den unge mand reddede livet.

Buenos Ayres havde forbindelse med Sydlandet med to jernbaner, en østlig og en vestlig, Tandil lå ved den østlige linje, men med en stikbane var den forbundet med den vestlige. En dag fik Dael lyst til at gøre turen til Buenos Ayres ad den vestlige linje. Her traf han en dansk lokomotivfører, der indtrængende bad ham om at gå med ham op på lokomotivet, hvor de så hyggeligt kunne sidde og snakke. Efterhånden blev det temmelig varmt på den plads, og lokomotivføreren foreslog da, at de skulle følges ad ud på den lille platform yderst på lokomotivet. Vejen derud var lidt besværlig, for toget

var i fuld fart, og der var ikke andet at holde fast ved end det runde, glatte lokomotiv, og Dael lovede sig selv, da han var kommet godt derud, at han ikke ville gøre den samme tur tilbage igen. Men det var der råd for. Lokomotivføreren måtte jo tilbage til sin plads, inden de nåede første station, og i det øjeblik, toget nåede stationen, holdt han den hule hånd for det ene øje, et hemmeligt tegn for, at personalet skulle passe på, for der var en overordnet med. Dael spillede så den overordnede, gik ind på stationen og bad om at få bøgerne forelagt. Han gennemså det hele, mens personalet bukkede og skrabe for ham. På den måde slap han lykkeligt over den uregelmæssige måde, han var ankommet på. Bag efter gik han ind og satte sig i en første klasses kupe. Ligesom de engelske præster havde han fri rejse på jernbanen derovre.

Denne historie viser, at Dael godt kunne være med til en munter spøg. Han var ligetil og fornøjelig, når han var på besøg ude hos folk. Helt fri for præstelig værdighed og talte ikke med folk om kristelige emner, uden han kunne mærke, der var trang dertil. Men kunne han det, sang han gerne for til et par salmer og holdt en lille andagt. Derfor var han altid velkommen, når han kom på besøg, selv om de pågældende ikke var særlig kirkeligt sindede. Han mødte dem som medmennesker, fortalte gerne muntre historier og lo selv hjerteligt ad dem med sin stærke, smittende latter.

Lars Bækhoj, der var konfirmeret af Niels Dael, fortalte, at konfirmanderne var glade for ham, selv om de ikke alle forstod så meget af det, han gerne ville lære dem. Han fortalte for dem og sang med dem, lod dem også lære nogle salmer udenad og gav vejledning i at læse i det ny testamente.

Niels Dael fik i Argentina med mange mennesker at gøre uden for den danske kreds.

Han var glad ved at komme sammen med englænderne, som ikke selv havde præst i Tandil. Han mindedes siden en altergang hos en ung kone, som skulle dø. Da de kom til Fadervor, bad de allesammen højt med. Det gav en stærk følelse af indbyrdes samfund.

Een gang om året kom en fransk hugenotkone til Tandil for at få et barn døbt. Det gentog sig hvert år. Hun sagde hver gang: »Farvel, pastor Dael, næste år kommer jeg igen.« Hun levede et eller andet sted langt ude på Pampaen. Dael ville gerne have kendt hende. Hun var et forunderligt friskt og frejdigt menneske.

Den tyske præst i Buenos Ayres var en gang på besøg hos Dael i Tandil, og det var til gensidig glæde. De foretog udflugter sammen i omegnen. Da præsten skulle rejse, var det i mørkningen, og han sagde til Dael:

»Jeg er glad ved, at det er ved at mørknes, for ellers ville jeg have svært ved at forlade dette skønne sted. Sådan vil det også nok gå, når vi skal forlade denne verden, at der vil være meget, som vi vil få svært ved at tage afsked med, hvis ikke vort opbrud skete i mørkningen, når det mørknes for vore øjne.«

Dael havde ikke været længe i Argentina, før han fik en mærkelig brudevielse at udføre. Det var en tysk grosserer, der skulle vies til en fransk godsejerdatter. Brudgommen var protestant og bruden katolik. De ville hver beholde tilslutning til deres egen kirke, derfor skulle de vies af både en katolsk og en protestantisk præst. Dael fik opfordring som den protestantiske præst. De boede temmelig langt ude mod vest på Pampassletten i en by, der hed Azul. I en argentinsk postvogn, forspændt med 10-12 heste og gerne kørende i galop til de

forskellige skiftsteder, hvor de stadig fik friske heste, nåede Dael Azul så tidligt, at han aftenen før brylluppet sad inviteret hos grossererens sammen med dennes venner og drak champagne. Midt under gildet var der en, der spurgte grossererens, hvor hans kæreste var i aften. Jo, hun var hos sin præst for at bekende sine synder. Sådan skulle hun forberedes til sit bryllup. »Nå,« sagde vennen, »og De forbereder Dem ved dette champagne-gilde.«

Det var jo et noget mærkeligt bryllup: Brudgommen tysk, bruden fransk, bryllupsgæsterne var af snart sagt alle nationer, Dael var dansk og viede dem på engelsk. Bruden kendte ikke det sprog, men når Dael så længe og vist på hende, sagde hun: »Yes«.

Når Dael var i Buenos Ayres om søndagen, gik han altid en tur langs havnen for at se, om der var danske skibe. Om søndagene havde de flagene oppe og var lette at finde. Det gjorde så uendeligt godt at se det danske flag i det fremmede. Og så var han ikke længe om at komme om bord, og det var en dejlig oplevelse at stå mellem danske og høre dansk tale og latter og blive anbragt ved et godt dansk bord, hvor rugbrødet var det bedste af det hele.

Men Daels hovedarbejde var selvfølgelig blandt de udvandrede danske. Nogle af dem kom han til at stå i et meget nært venskabsforhold til. Til sin 90 års fødselsdag — 50 år efter afrejsen fra Argentina — fik han en tegning af menighedens kirke i Tandil med mange underskrifter under følgende hilsen: »Til pastor Niels Dael på 90 års dagen i venlig erindring fra venner i Argentina.« Nogle brevvekslede han med til sin død, ja, dagen efter hans død kom der brev til ham fra Argentina.

Der var Ferdinand og Anna, som begyndte meget fattigt. Når Dael i de første år holdt gudstjeneste i deres hjem, havde de gerne anskaffet et eller andet nyt i anledning af hans komme. Og det blev vist frem med stolthed. Han skulle se, der var fremgang. Et år spurgte Dael, da han kom, hvad nyt de denne gang havde fået. Jo, svarede Ferdinand, de havde da fået en ny svinespand. Dael kunne ikke rigtig forstå, hvad sammenhæng det kunne have med hans besøg. »Jo, Anna er jo så kendt med, at når du kommer, så skal du omkring alle steder, også ude i køkkenet, og da svinespanden har sin plads der, sagde hun: »I år vil jeg ikke finde mig i at have den gamle svinespand længere. Du må købe en ny.««

Dael kunne fortælle om, hvor småt de havde det. Anna havde tjent hos den danske konsul i Tandil, og der havde hun lært at lave prinsessebudding. Da Dael skulle komme på besøg, skulle de selvfølgelig have prinsessebudding, men hun havde ingen husholdningsvægt. Nu var der en, der lige havde fået $\frac{1}{2}$ kg skrå, og det lånte hun så, delte det lige over, så hun havde $\frac{1}{4}$ kg, og sådan fortsatte hun og fik på den måde vægtlodder til en primitiv hjemmelavet husholdningsvægt. Prinsessebuddingen blev meget vellykket. Hjemme i Danmark fortalte Dael historien, og en tilhører, en gammel kone fra en fattiggård, syntes, historien var så morsom, at hun ville genfortælle den, da hun kom hjem. Men hun havde ikke fået rigtig fat i den. Hun fortalte, at da præsten skulle have mad, var der en skrå i maden.

Da Dael var blevet præst i Danmark, mødte Anna og Ferdinand en gang til hans fødselsdag blandt de andre gæster. Anna havde en stor gave med: en bakke med sukkerskål, kaffe-, the- og flødekande, alt af sølv.

Da Anna havde givet Dael det, spurgte hun: »Er du glad, Dael?« Jo, han var mere end glad. »Det er godt,« sagde Anna, »for det er jo det, jeg så gerne ville, du skulle være.«

Der var Niels Ambrosius, som sammen med sin bror havde lejet et stort stykke af den rige argentinske muld. Meget tidlig morgen blev hestene samlet ind, og med tre for hver plov gik arbejdet rask fra hånden til middag. Suppegryden var med i marken, den stod for enden af ageren og kogte, en gang imellem lagde de en tør kokasse til ilden. Til middag satte de suppegryden på en slæde og kørte hjem til deres sorte jordhytte og fik friske heste for. En frejdig ung pige fra Jylland kom efter løfte over og blev gift med Niels Ambrosius. Dael viede dem i jordhytten, hvor de knælede på deres sadeltøj, og de fik lykkelige og arbejdsfyldte år med børn, der voksede op om dem. Mulden var gavmild. Niels Ambrosius blev millionær, og da hans hustru døde, blev hans liv et andet. Han blev hjælpsom og godgørende, gav ud i stedet for at samle mere.

Der var Chr. Mathiasen og hans hustru Marie, det var trofaste venner. Deres sølvbryllup var en af de største festdage, Dael oplevede i Argentina. Hele den danske koloni i Tandil var med.

Da Chr. Mathiasen blev begravet, mødte de op også fra andre nationaliteter, fordi han havde været en meget afholdt og opofrende mand. Skønt Dael talte på dansk, kunne en del af de spansktalende bagefter gengive en del af talen, fordi de kendte den afdøde så godt.

Fru Marie Mathiasen havde samme omsorg for Dael og hans hustru, også efter at hun var blevet ene. Da han rejste til Danmark, gav hun ham en meget stor seddel, og hun sendte senere penge, men da måtte han skrive, at

det måtte hun ikke gøre mere, for nu var der andre, der sørgede godt for ham.

Når Dael senere fik spørgsmålet: Hvordan var de mennesker, du traf i Argentina? Var de bedre, eller var de ringere end folk herhjemme? — så måtte han svare: De var *anderledes*. Nogle så helt anderledes, at det var ganske umuligt at træffe deres mage herhjemme. I det fri Argentina var der ikke sat nogen hævning for deres personlige udvikling. De udvikledes uhindret, som de havde anlæg til, det gjaldt både i ondt og i godt. De kunne være enestående trofaste personligt, villige til at stå last og brast med én, men det kunne godt knibe med enigheden og sammenholdet i deres fælles foretagender, både folkeligt og kristeligt.

I nogle optegnelser, Dael har dikteret, fortæller han om mennesker, han traf derude. En del af de foregående træk er hentet derfra.

Han fortæller også om gamle Per fra Vendsyssel. Han var ikke helt almindelig. Han havde været gårdskarl i Frederikshavn — vistnok en kærlighedshistorie havde drevet ham til Argentina, hvor han levede som arbejdsmand. Fra første stund hjalp han Dael med, hvad han kunne, uden vederlag. Han ville ikke tage mod penge fra Dael. Han lånte bøger hos Dael og besøgte ham tit. Folk fortalte, at han læste højt for sig selv, og når han kom til vers, sang han dem altid, »for vers de skal synges,« sagde han, men melodien var altid den samme.

Gamle Per betroede sig til folk: »Hvad mon præsten egentlig vil sige, når han mærker, jeg aldrig kommer i kirke?« Der kom Per nemlig ikke. »Så måtte jeg blive helt anderledes, inden jeg kom sådan et sted.« Ved alle begravelser ude på kirkegården mødte han altid, der

ville han gerne høre Dael tale. Især var han glad, når der blev sunget. Det gjorde intet skår i forholdet til Niels Dael, at Per ikke kom i kirken. Han kom tit i Daels stue, og når de var alene, kunne han spørge: »Jamen, Dael, hvis der er en Gud til, hvor kan det så være, at folk er så lede ved hinanden?« Dael mente, at det nok kom af, at de havde for lidt at gøre med den Gud, ja, at de slet ikke kendte ham.

Hvad Per havde samlet, havde han ikke betroet til bankerne, men lånt til en privat mand, som han mente var helt sikker, men manden gik fallit, og Per mistede sine penge. Han måtte bo billigst muligt, en vinter havde han lejet sig ind i et lille spisekammer hos en dansk familie.

Da Dael skulle rejse hjem til Danmark, besøgte han alle de danske familier. Han kom også ind til gamle Per, og da de sagde farvel til hinanden, fik han et brev, som Per sagde, han havde lovet at besøge til ham. Dael syntes nu nok, han kendte håndskriften, men stak brevet i lommen, for han havde travlt med at få sagt farvel til alle. Han huskede først brevet, da han sad i toget til Buenos Ayres. Han tog det frem, undrende sig over, hvad Per kunne have at skrive, som han ikke lige så godt kunne have fortalt, da de sås. Da han åbnede det, faldt der en 100 dollar-seddel ud af konvolutten, og ellers stod der kun: »Offer til præsten fra en gammel Gudsbespotter, der aldrig har sat sin fod i kirken.« Det var sikkert nogle af de allersidste af Pers penge. Af andre fik Dael senere at vide, at Per siden var blevet syg. Lægen blev hentet, og Per forlangte at få at vide, hvad han fejlede, og om han kunne komme sig. Lægen blev nødt til at sige til ham, at det var kræft i spiserøret, og at der ikke kunne være tale om helbredelse. »De er en

ærlig mand,« sagde Per, »og De skal have tak, fordi De sagde hele sandheden.«

Daels eftermand i Tandil var missionsmand, og da han hørte, at Per skulle dø, besøgte han ham og talte med ham om omvendelse. Per svarede: »Vil De hurtigst muligt komme ud af den dør!« Han var sig selv til det sidste.

En helt modsat type var den svenske kvinde Benta, der blev gift med en dansk forretningsmand. Hun sagde til Dael: »Å, vil præsten ikke vi os i mit hjem? For der vil jeg leve, og derfra skal hele min verden udgå. Der vil jeg prøve at samle mennesker, og derudfra må jeg gøre min gerning.« Hun var den allermest trofaste til at samles med menigheden i kirken om søndagen. Der hentede hun kræfter til hverdagsarbejdet i hjemmet. Hun var så glad ved Daels besøg i hjemmet og bød ham altid hjerteligt velkommen. Flere præster afløste Dael i Tandil, men da Benta skulle dø, lå hun og kaldte på Dael og sagde: »Hvorfor kommer Dael ikke?« Den, der virkelig en gang var blevet hendes præst, blev ved at være det for altid.

Og der var Mette-Stine, der var så mærkelig stærk, at hun ikke kunne knækkes, skønt hun måtte meget igenem. Hun mistede alle sine børn af difteritis. Det var hende, der sagde til Dael, da han rejste fra Argentina, at nu måtte han endelig skynde sig at komme tilbage, for det var ligesom at være alene hjemme, når han var borte.

I Argentina mødte Niels Dael mange mennesker, hvis liv var gået i stykker. Han fik brug for den evne, han havde, til at dele andre menneskers sorger og glæder, og til at være med dem i deres dybeste nød.

En ung kone lå syg af tyfus og skulle dø fra mand og fire børn. Hun hørte til Daels første konfirmandhold. Hun sagde til sin mor: »Da vi gik til præst, sagde Dael til os, at hvis vi kom i nød, skulle vi komme til ham. Nu er jeg i nød, vil I nu ikke hente Dael!«

Dael fortalte siden: »Når jeg stod ved et dødsleje, stod jeg overfor noget så overvældende stort, at ingen mennesker kunne magte det. Da kunne der pludselig komme sådan en fred over os alle, fordi nu blev Gud så stor, nu overtog han det hele selv, nu da vi andre ingenting kunne.«

Dael prøvede selv økonomisk modgang i Argentina. Det var vist en kautionsforpligtelse, der kostede ham penge, så han ikke alene måtte have sin arv hjemmefra sendt, men også måtte sende sin broder fuldmagt til at optage et lån for ham, og i lange tider levede han mest af grød, for økonomisk at komme på ret køl igen.

Årene på Pampassletterne blev læreår. Dael sagde siden, at disse år betød, at han kom langt bort fra det nedarvede, det sædvanemæssige med hensyn til former, skikke og tradition. Gudstjenesterne i jordhytterne rykkede ham ud af så meget tilvant. Det gjorde således et underligt indtryk på ham, at han derude læste i Højskolebladet, at Falkenstjernes højskole i København ikke måtte bruges til fuld gudstjeneste, fordi salen ikke var indviet. Han tænkte: »Herre Gud, hvorfor ikke?« Dael kom ude i det fremmede til at forstå, at de ydre ting betyder så lidt. Det er ikke formerne, det kommer an på, men den usynlige strøm fra Gud, som har åbenbaret sig fra tidernes morgen, og som bliver ved at strømme til dagens ende.

Som en anden frugt af årene i Argentina nævnte Dael siden, at det gamle testamente blev lukket op for ham.

»I ensomheden derovre lærte jeg, at det er Gud, der sender dem, der skal arbejde. De profetiske skrifter blev levende for mig. Jeg kom til at elske og forstå profeternes skikkelser. Også de var ensomme og kendte lidelsen derved, men også velsignelsen. Som en Jeremias, der kæmper mod konger og præster, ja, mod selve folket, kæmper på samme tid *mod* folket og *for* folket, kæmper som den ensomme mand for folkets fremtid, således lærte jeg i Argentina at kæmpe imod mennesker, men samtidig for mennesker. Men foruden de profetiske bøger læste jeg også mange engelske bøger, især fandt jeg megen hjælp hos Spurgeon. Og alle de engelske forfattere pegede egentlig tilbage til det gamle testamente, så også disse hjalp mig til at forstå det gamle testamente.«

Fru Tine Dael måtte rejse til Danmark for sit helbreds skyld, og Dael var en tid alene derude. Den 9. marts 1897 skrev Niels Dael til fru Schrøder i Askov, at Tine er i Danmark, og han forbereder sig til at rejse hjem en tur. Det har næsten ikke været til at rejse før, og det er endda en alvorlig sag at rejse nu.

»Som et bevis mellem mange på, hvor alvorlig en udvikling, vi har gennemgået, kan nævnes, at den danske konsul, Brøndsted, for et par år siden tog sin afsked på grund af forfølgelse af landsmænd. Generalkonsulen indberettede til ministeriet stillingen her i Tandil, og det bestemte ingen ny konsul at udnævne, da ingen kunne være tjent med at være her. Den gamle mand konsul Brøndsted græd som et barn til mig og sagde, han syntes, stillingen var så slem, at foruden hans familie troede han ingen uden mig og min hustru. At der ingen konsul har været, har ikke gjort det lettere for mig, han var en trofast støtte. Så har vi måttet øve kirketugt mod

et medlem af den første af de gamle familier, hvorved vi fik en del af de gamle og pengene imod os. Men Gud ske lov! vi sejrede så helt, at vi i stedet for 86 medlemmer, som vi havde ved krigens udbrud, nu tæller 130 medlemmer, tiltrods for en del af de gamle er gået fra. Det er de unge, som nu tager fat. Men være uden præst i en sådan tid var næsten umuligt.«

Dael tog ferie i seks måneder og rejste hjem til Danmark.

Det viste sig, at fru Tine Daels helbred gjorde det nødvendigt, at de blev hjemme i Danmark. Der blev fundet en anden, pastor Andresen, til at rejse ud i Daels sted. Niels Dael ville gerne være rejst med derud for at hjælpe ham i gang og for at tage afsked med kredsene derovre, men det blev opgivet, da det var vanskeligt at skaffe pengene dertil.

Hjemme i Danmark kom Dael en del rundt for at tale, og 5. novbr. skrev han til Ludvig Schrøder: »Jeg er så inderlig glad og taknemlig for, at, om jeg tvinges til at blive hjemme for min kones helbreds skyld, da er der god brug eller god lyst til at tage mig i brug.«

Men i alle de år, Dael var præst i Danmark, var »de små kredse på Pampassletterne« med i hans kirkebøn.

I Høve og Havrebjerg

Efter hjemkomsten til Danmark fik Dael snart en del at gøre som omrejsende foredragsholder og prædikant. Mange sendte bud efter ham, og det styrkede hans håb om at få en præstegerning et eller andet sted i en fri kreds.

Mest udsigt var der til, at han ville få sin virksomhed i Nordjylland. Der samlede stadig nye kredse i Hanherred, Thy og Himmerland sig om præsten Søren Anker-Møller, og han kunne nok have brug for en hjælper i en af disse landsdele.

Blandt dem, der skrev efter Niels Dael, var den landskendte »smeden i Høve«, Johannes Vedel. Han bad Dael komme og fortælle noget i Høve forsamlingshus om livet blandt de danske i Sydamerika. Senere kom der nyt brev fra smeden, Dael måtte tage præstekjolen med, så han kunne holde en gudstjeneste for frimenigheden, der for tiden var uden præst.

Sådan kom Niels Dael første gang til Høve.

Høve ligger i det Sydvestsjælland, som biskop Mynster i sin tid halvt spottende kaldte »det hellige land«, fordi grev F. A. Holstein på Holsteinborg havde fået en række betydelige unge troende præster til de embeder i godsets vidtstrakte område, hvortil han havde kaldsret. Gennem en årrække samledes en del af dem i det sydvestsjællandske broderkonvent og styrkede hinanden til kampen mod rationalismen. Blandt dem var brødrene Ferdinand og P. A. Fenger, L. V. Monrad og F. E. Bojesen. Den gudelige vækkelse havde også haft tag adskil-

lige steder. Det var f. eks. tilfældet i Hyllested, hvor Johs. Vedel kom fra.

Det betød også noget, at der fandt en indvandring sted til Slagelse-egnen fra opvakte fynske kredse. Til Gudum kom Hans Frandsen fra Aarslev, og til Høve kom fynboerne Rasmus Dinesen og Johannes Feldthusen, der fik hver sin gård og blev gift med to søstre.

I mange år var Indre Missions formand C. F. Rønne sognepræst i Høve. Hans søn, Peter Rønne, der var præst i Sønderup-Nordrup, sluttede sig imidlertid til den grundtvigske retning og samlede mange til sine gudstjenester både i sine egne sogne, og når han talte for faderen i Høve. Det vakte modvilje i visse kredse i Høve, at folk fra flere sogne kom til gudstjeneste og altergang, når Peter Rønne prædikede. Det var efter lovene ikke tilladt at tage udensogns folk til alters, når de ikke var sognebåndsløse. Der skete en indberetning til de kirkelige myndigheder, som i 1878 forbød Peter Rønne at tage andre end sognets folk til alters. Dette førte til tanken om oprettelse af en valgmenighed.

Og der var ikke så langt fra tanke til handling. I 1879 byggedes kirken på Høve mark efter tegning af Andreas Bentsen i Vallekilde, og året efter rejstes en præstebolig.

Det blev imidlertid ikke Peter Rønne, som blev den nye menigheds præst, han turde ikke forlade sit trygge embede, men han anbefalede sin fætter Karl Rønne, og denne sagde straks ja. Både menigheden og præsten fik kongelig anerkendelse, og fastelavnssøndag 1880 blev kirken indviet.

Et par år efter fik kirken en klokke med indskriften: »Hvor Herrens ånd er, der er frihed.« Rønne havde

sikkert ønsket denne indskrift, for han var en varm tilhænger af åndelig frihed.

Rønne gjorde enkelte afvigelser fra de autoriserede ritualer, holdt altergang uden skriftemål og konfirmation uden overhøring, hvilket jo nu til dags ikke er så sjældent, men den gang ikke var tilladt. Da der blev klaget, måtte provsten indskærpe overfor Rønne, at love og regler måtte følges i folkekirken, og biskop Martensen bekræftede det.

Rønne tog da den beslutning at ansøge om, at hans anerkendelse som valgmenighedspræst måtte tilbagekaldes, og det skete i 1883. Han havde ikke drøftet dette med menigheden, og da han nu foreslog frimenighed, fulgte de fleste ganske vist med, men en del trådte ud af kredsen, og der kom en del uro og besværligheder. Mindretallet løste sognebånd til pastor Schjørring i Ørslev.

En overgang fik Rønne Schjørring til at prædike en gang om måneden, og selv trådte han i forbindelse med forstander K. Bjerre, Sorø højskole, som også var præst. Rønne fik timer på højskolen, og Bjerre prædikede jævnlig i Høve.

I 1887 oprettedes frimenighed på Stevns som et slags anneks for Rønne, og dertil flyttede han i 1894. Båndene til Høve løsnedes, K. Bjerre overtog denne kreds, indtil han i 1897 måtte meddele den, at han ikke kunne fortsætte, da højskolen krævede hele hans arbejdskraft.

Frimenigheden i Høve var ikke godt stillet, en tid så det ud, som den skulle opløses, men da førte den kendte valgmenighedspræst Fr. Nygaard i Sdr. Næraa den i forbindelse med en ung teologisk kandidat, Knud Nyholm fra Fyn.

Høvefolkene indbød den unge mand til at prædike for dem, og de syntes rigtig godt om ham. Menigheds-

rådet med Rasmus Dinesen som formand forhandlede med ham og blev enige med ham om en beskeden løn. Nyholm fremsatte ønske om, at menigheden igen søgte anerkendelse som valgmenighed. Det gik menighedsrådet også ind på. Den vordende præst og hans kæreste rejste hjem til Fyn vis på, at de om kort tid skulle bosætte sig i Høve.

Sådan var situationen, da Niels Dael kom til Høve.

Det blev et ejendommeligt møde mellem ham og Høve frimenighed.

Fru Karen Dinesen skildrer det således:

»Pastor Dael kom hertil og prædikede. Han var jo nylig hjemvendt fra Amerika efter elleve års ophold der, og som følge deraf var hans ry ikke nået til os i denne kreds. — Og hvad sker så? Det var, ligesom de grå skyer gled til side, og man så klar himmel med solskin. Det hviskede herinde: Her er jo manden, som vi har spejdet efter, og som vi troede ikke var til! — Men der var tavshed over hele linjen. Hver tænkte måske: Hvordan vil det nu gå? — Efter tjenesten var der møde i salen, hvor menigheden var samlet. Formanden, Rasmus Dinesen, plejede at tage ordet først, men i dag var han stille. Niels Nielsen fra Egeslevmagle trådte så frem og tolkede stillingen, som han nu så på den. Han sagde bl. a., at efter hvad han kunne se, var det nok for tidligt, vi havde valgt Nyholm, for efter at vi havde hørt Daels prædiken, var det, ligesom det var *ham*, der passede for os. Mon vi ikke skal opfordre ham til at blive præst for os? — Jo, det samme syntes alle de, som turde sige det. Men vendingen var så brat, at vi næsten ikke turde lukke op for vore følelser. Men udfaldet blev, at vi vilde spørge Dael, om han kunne sige ja til at blive vor præst.«

47 år efter skildrede Dael mødet således:

»Så mindes jeg den første dag, jeg kom til Høve. Jeg gik så fremmed, følte mig så ensom, kendte ingen. Det var tilfældigt, jeg skulle prædike, da de ingen præst havde. Men hvor mærkeligt gik det! Det blev en ufor-glemmelig stund både for mig og menigheden. For da jeg fik begyndt, kom menigheden mig så usigelig nær, så nær, så både den og jeg blev tvunget til at blive sammen, — skønt de allerede på det tidspunkt havde fæstet en anden mand som præst. Det blev til over fyrretyve års dejligt samliv. Det gav mig bærekraft, gav mig lykke og kræfter, så jeg kom til at tage mere arbejde op, fik flere nye menigheder og til sidst Liselund«.

Af flere grunde kunne Dael ikke tage stilling til spørgsmålet med det samme. Kredsen måtte jo først undersøge, om den kunne blive løst fra aftalen med Nyholm, og Dael måtte tænke over sagen. Desuden måtte det også først klares, om kredsen ville fortsætte som valgmenighed eller som frimenighed.

Om dette spørgsmål skriver Karen Dinesen:

»Dael ville kun arbejde i en frimenighed. Så gik spørgsmålet til menigheden, og sært nok, alle bække små blev til en stor å, som rislede så sagte hen ad dalen. Ikke een havde indvendinger at gøre, og godt var det for præsten, men endnu bedre for menigheden. Her var kæmpet og sejret. Nu var kredsen samlet. Det var et Guds underværk at takke for mange gange! —«

»Da formanden, Rasmus Dinesen, på menighedens vegne skulle skrive afbud til Nyholm, tog det meget på ham. Han sagde: »Det er for mig, som jeg gør en stor brøde, det er noget af det værste, jeg har oplevet!« Men han skrev brevet. — Havde han haft mange glæder sammen med menigheden, så havde han også haft

mange sorger. Tit kunne han være trøstesløs. Når han så huskede på de ord: »Een dag ad gangen!« klarede det op igen. De mange, lange og trange år, som vi havde haft i menigheden, tærede på hans livskraft, og der var en, som tit måtte give ham et kærligt ord med på vejen, og som bad, at han ikke måtte blive træt, men støtte og værne om kredsen, så godt han kunne. Godt var det, han nu kom til at dele blidere kår med menigheden! «

Det blev ordnet, så aftalen med Nyholm gik tilbage. Dael måtte også give den besked til de grundtvigske kredse i Himmerland, som nærede forventning om, at han ville bosætte sig blandt dem, at det blev der ikke noget af. Det var egentlig en lettelse for ham. Deroppe kunne han kun være hjælpepræst for Anker-Møller, men i Høve kunne han få en mere selvstændig stilling, og det passede ham bedst.

Dael sagde ja til Høve. Præsteboligen var lejet ud, og det blev derfor ordnet således, at Dael og hans hustru i den første tid boede på omgang hos forskellige af menighedens medlemmer, som havde husrum nok, og de blev i reglen en fjorten dage ad gangen hvert sted. Det kunne lade sig gøre, fordi Daels ingen børn havde, og det var jo en praktisk måde at lære menigheden at kende på.

Dael sagde ja til Høve, men det første år blev der ikke gjort nogen bindende aftale mellem ham og kredsen, det var efter hans ønske et prøveår.

Det fik et sådant forløb, at Dael blev menighedens præst i femogfyrretyve år. I de første år lagde Dael al sin arbejdskraft i Høve. Menigheden voksede, de, der var faldet fra under opløsningen, og de, der var udtrådt ved frimenighedsdannelsen i 1883, vendte tilbage, og

nye kom til, ikke mindst yngre folk, som fandt, at der var godt at være i Høve frimenighedskirke.

I sin bog om »Dansk menighedsliv i grundtvigske kredse« siger Holger Begtrup, at der i de første år var noget missionerende over Niels Daels prædikener. Han følte sig som en lille Sankt Peder, der skulle fange mennesker til Guds rige. Undertiden kunne der også være en streng moraliserende tone i hans forkyndelse. Den var ofte i de gamle jødiske profeters stil og havde endnu ikke vundet den rent evangeliske klang, som siden kom til at præge den. — Det var, som han havde et oprydningssarbejde at gøre i et hus, som havde været noget forsømt.

Det var tungt for Niels Daels hustru, der havde glædet sig til en gerning sammen med sin mand herhjemme i Danmark, at hendes kræfter tog af. Hun måtte gennemgå den ene operation efter den anden, og den 26. oktober 1901 døde hun i København. Niels Dael havde opholdt sig derinde i et par uger og var så rejst hjem en enkelt dag. Han nåede ikke ind til hendes dødsleje, men hvad han hørte om hendes sidste timer, fik ham til at mindes hendes afsked med hjemmet, da hun skulle følge ham til Argentina. Hun lå og broderede på nogle lommetørklæder, og to gode veninder sad hos hende. En sygeplejerske kom ind og forberedte fru Dael på, at det snart kunne være forbi. Tine Dael bad da veninderne lægge hendes sytøj sammen og putte det i en syæske. Da de havde gjort det, sagde hun: »Lad mig nu se, om det er rigtig gjort.« Hun så, det lå, som hun ønskede, takkede dem, vendte sig om — og døde.

I året 1902 indbød Niels Dael sine gamle Askov-venner fra 1881-86 til at besøge Høve, og det blev et stort og festligt stævne. Det begyndte med en gudstjeneste i

frimenighedskirken, hvor Enevold Terkelsen prædikede, og sluttede med et folkemøde i Skælskør lystskov, hvor H. P. Hanssen, Jacob Appel og Thomas Bredsdorff var talere.

Ingeborg Appel skrev senere, at det var glade og fornøjelige dage fyldte med taler og sange og mindernes væld. Endnu stod præstegården med de stuer, fru Martine så smukt havde indrettet, uforandret, man følte ligesom hendes alvorlige og kærlige sind bag det alt-sammen.

Ved dette møde, hvor mange af deltagerne kendte Tine Dael, sagde Niels Dael om sin hustru:

»Den strenge, lange sygdom bøjede tilsidst hendes ryg, men sjælen blev ikke kuert, den var lige rank. Aldrig sagde hun til mig, når jeg var forknyt, at jeg måtte se at komme over det ved at stille fordringerne mindre til mig selv og til andre, nej, det var ikke hendes måde at hjælpe på. Ikke bøje af, Niels! I den retning gik hendes ord, og så kunne hun le så frejdigt, at forknytheden mangan gang blæstes bort derved.«

På hendes gravsted på Høve frimenigheds kirkegård satte Niels Dael ordene: »Hun, som lo, når min båd blev krænget.«

Begtrup mente, at hustruens død ikke blot bragte Niels Dael sorg, men den bar rig frugt i hans fortsatte udvikling og åndelige arbejde. Han tog hendes bedste evner i arv. »Ja, selv det savn og den uro, som ensomheden naturligt avlede i Niels Daels sind, blev kendeligt til gavn for hans præstegering. Aldrig havde han mere følt trang til kærligt fællesskab med sine kristne venner, end da han havde mistet sit hjertes fortroligste ven. Og der kom nogle år, hvor det sandedes, at en præst uden familie på visse måder kan udrette mere end den, der

sidder omgivet af kone og børn.«

Selv om det ikke kan nægtes, at Begtrup i nogle tilfælde kan have ret i den sidste betragtning, må det dog ses som en stor lykke for Niels Dael, at han efter mange års forløb igen fik en hustru at dele alting med. Den 29. dec. 1915 blev han gift med den svenske seminarielærerinde Amelie Ståhl, der var født den 21. oktober 1887 i Landskrona. Den lyse, svenske frue havde sans for skønhed og hygge i hjemmet og kunne tillige hjerteligt tage del i Daels arbejde både i menigheden og på den skole, han skabte på Liselund.

Der gik ikke mange år, før Høve frimenighed var bragt på fode, og dens præst havde vundet et godt navn i alle kirkelige kredse. Begtrup mener, at Dael da, selvom han hverken havde eksamen eller retsgyldig ordination, kunne have fået plads inden for folkekirken, hvis han og hans kreds havde ønsket at blive valgmenighed. Det ville have været en sejr for ham personlig, og det ville have været et fremskridt for friheden i folkekirken, men samtidig et tilbageskridt for frimenighedstanken. Spørgsmålet var vistnok slet ikke fremme i Daels sind. Han trivedes bedst under de helt frie kår.

Der var folk helt fra Gudum og Havrebjerg på den anden side Slagelse, som sluttede sig til Høve frimenighed, og de fik fra 1901 truffet den aftale, at Dael skulle komme et par gange om måneden og prædike for dem i forsamlingshuset. Til disse møder samledes efterhånden en fast kreds fra omegnen, en overgang tænkte den på at låne sognekirken til gudstjenester, men da det blev klart, at kirkeministeriet ikke ville give sin tilladelse, fordi Dael stod udenfor folkekirken, blev de enige om at bygge egen kirke og danne en frimenighed med Dael

som præst. Dael fik således ligesom mange sognepræster to menigheder.

Det var i 1904. Hvilken glæde det var for Niels Dael, ses af et brev, han sendte Ludvig Schrøder i Askov:

»Dem som jeg skylder mest af alle mennesker udenfor min familie, Dem må jeg straks meddele det vidunderlige, som skete i onsdags, at en ny frimenighed blev dannet i Havrebjerg, og jeg skal være dens præst. Vi græd af glæde alle sammen, og jeg kunne ikke sove for glæde om natten. Det er en af den slags dage, som et menneske ikke får mange af i sit liv... Det var underligt at se disse enkelte mennesker forene sig til et hele, uden at man vidste, hvordan det var sket. I aftes skulle jeg tale i Løve, men den ny menighed fulgte mig dertil og så på mig med den inderlige kærlighed, som nyforlovede ser på hinanden med...«

Mange har aflagt vidnesbyrd om, hvad gudstjenesterne i Niels Daels menigheder betød for dem. En af de bedste skildringer af hele gudstjenestens forløb er Ester Möllerstedts, den tages derfor med her:

»Niels Dael blev min præst, og når jeg tænker på søndagene i Høve og Havrebjerg, må jeg istemme Grundtvigs ord: »Kristne har kronede dage.« Alt, hvad der gør en gudstjeneste til en virkelig gudstjeneste, var der forenet. Salmesangen lød de første år uden orgelspil, men den blev da på en ganske særlig måde menighedens sang. Jeg var tiest i Høve, og jeg husker forsangeren der, som med en egen ydmyghed og inderlighed stod deroppe i koret. Men med samme tjenersind og glæde spillede Møller senere på orgelet. De salmer, Niels Dael valgte, var oftest, men langtfra altid, Grundtvigs. Gudstjenesten blev ikke sjældent indledet med salmen: »Dybe, stille, stærke, milde Guddomsord i Jesu

navn«. Vi sang også Brorson og somme tider vækkelses-salmer som: »Sig mig den gamle sage« — eller »Det koster megen kamp og strid.« — Men mest var det jo Grundtvig. Og vi fornam sandheden i den stærke vers-linie:

Når under sang med dit vingede ord
sjælen af by over stjernerne for.

Der tales så tit i vore dage om, at prædiken er af mindre betydning. Det er dåb og nadver, der gør gudstjenesten til en gudstjeneste. Men fra at overvurdere forkyndelsen er man kommet til at undervurdere den, for resten ganske i modsætning til reformationen. For Luther betød jo forkyndelsen uhyre meget. At Niels Dael var en stor og særpræget forkynder, har mange vidnet om, men det er ikke let at sige, hvori ejendommeligheden ved hans forkyndelse bestod. Det vil jeg heller ikke prøve på at udrede — i hvert fald ikke endnu. Jeg ved, at Niels Dael ingenlunde prædikede »på inspiration«. Han forberedte sig meget omhyggeligt og skrev altid — med årene mer og mer udførligt — sit udkast. Han talte ikke ud af øjeblikkets indskydelse, men han kunne ikke tale uden inspiration. Han måtte være grebet af det, han skulle sige. Ofte var det tidlig om morgenen, tankerne kom over ham. Han prædikede næsten altid over søndagens tekst, somme tider over epistlen. Han kunne følge en tekst i enkeltheder, men han kunne også fanges af noget særligt, som han så fandt tilknytning til i livet eller i det gamle og i det ny testamente. Det skete også, at alle de forskellige tråde ved prædikens slutning knyttedes sammen og han først da kom frem til evangeliet for dagen. En af mine svenske venner, som hørte ham for første gang, udbrød: »Hvor er det le-

vende!« — Dette ord er måske forslidt, men det rammer. Niels Daels forkyndelse var liv, og den tændte liv. Det går vel tit så, at en prædiken er glemt lige efter, at den er holdt, Niels Daels prædikener glemte vi ikke, de levede i os.

Kirkebønnen var på een gang personlig og havde faste former. Vi husker vel alle, hvordan han hver søndag bad »for dem, der er syge eller har sorg eller går i vildrede med sig selv. Herre Gud, vær dem nær, vær os alle nær hver især.«

Der var ikke altergang hver eneste søndag, men meget ofte og altid, når man ønskede det. Skriftetalen var helt kort, men gav så meget. Tit var det nogle ord, som samlede prædikens forkyndelse. Tilsigelsen af syndsforladelsen gav Niels Dael altid personlig, til enhver, og med en egen inderlighed. Og der blev sunget under altergangen, mange salmer. Jeg har til min store forundring været med til altergangen i grundtvigske menigheder, hvor man kun sang en lille salme før og ingen under uddelingen af brødet og vinen. I Niels Daels menigheder brugtes også fælleskalk. Det var for Niels Dael en sorg, da man overalt begyndte at bruge særkalke. Han mente, at det tog bort noget af fællesskabet . . .

Medens vi stod deroppe i koret og ventede, skinnede solen så ofte ind gennem vinduet. Det var som en hilsen fra den evige kærlighed selv.«

I et brev til Begtrup (1930) røbede Niels Dael, hvordan mange af hans prædikener blev til:

»Min erfaring er . . . at Gud *mere* arbejder i det *ubevidste* hos mennesker (jeg mener kristne især) end i det bevidste liv.

Mine prædikener stiger jo næsten alle op fra det ubevidste liv. Sommetider når jeg vågner om natten,

må jeg skynde mig at stå op for at nedskrive, hvad der står så klart opdukket fra det ubevidste liv. Det sker, at jeg på den måde i nogle minutter skriver hele min prædiken. Jeg er rigest, når jeg vågner.

Gak så hen min krop at slumme,
 dog mens søvn din sans vil *dumme*
 skal din Jesum stå dig bi.«

Agnes Smidt har fortalt, at hun en dag rejste i tog sammen med Niels Dael. Han sad og så på sin prædiken, og hun spurgte da, hvordan det gik til med at lave en prædiken. Dael svarede: »Når jeg arbejder med en sådan, fremstår der for min tanke en masse udmærkede ting, der kan siges — så mange åndfulde ting. Dem skal jeg vise fra mig som en fristelse. Jeg må finde det, der *skal* siges, enten det lyder så eller så.«

Karl Nielsen, 1920-ernes unge grundtvigske urostifter, påstod, at han havde hørt nogle af de tyndeste prædikener under Niels Daels prædikestol, og dog betragtede han Dael som den eneste virkelig store forkyn-der, han havde mødt. Det overrumplende ved Dael var, at han »altid befandt sig så at sige i Guds kølvand, hele sit liv igennem havde han leget omkring den almægtiges fødder, og dette er formodentlig forklaringen på, at han som kun få kunne tale om Gud i hverdags sproget.«

Pastor N. P. Nielsen skrev en gang om Niels Dael:

»(han) er ikke taler, ikke skribent, ikke videnskabsmand, men han er præst, forkyn-der, et Guds udvalgte vidne. På prædikestolen skal man se og høre Niels Dael. Ved døbefont og nadverbord skal man se ham tjene. Så går det op for en, hvad det er at være præst: en Guds tjener, der bringer bud fra den levende Gud, en Guds tjener, der selv træder til side og kun låner mund og

hånd til almagtens Herre, som ved sin ånd taler og handler gennem ordet, og selv virker både ved badet og bordet. Sjældent har jeg, som når Niels Dael tjener i kirken, gennem et menneskes tjeneste fået bekræftet ordene:

Ikke jer, det er, som tale,
siger han, som kan befale,
men det er min faders ånd.«

Både frk. Möllerstedt og N. P. Nielsen fremhæver Niels Daels tjeneste ved nadverbordet, og vi er mange, som kan bekræfte deres ord.

Det forekommer derfor overraskende, hvad der oplyses i pastor Ruths bog om Anders Nørgaard, at denne i 1924 overfor Niels Dael og Morten Larsen påstod, at det slægtled af grundtvigianere, de tilhørte, havde gjort det altfor vanskeligt for hans slægtled ved at fylde landet med deres prædikener, men forsømme at gøre gudstjenesterne ude i kredsene til det, de skulle være: Samling om dåb og nadver og fællesskabet, der bygges herpå. De havde været drabelige prædikanter, som havde prædiket kirkerne fulde, men prædiket folk væk fra det, der er den egentlige gudstjeneste. Det oplyses, at det er i et brev fra Anders Nørgaard til Aage Møller (21. dec. 1924), at Nørgaard selv fortæller det, og det fremgår senere (side 108), at forfatteren ikke alene opfatter Nørgaards ord som en anklage mod Niels Daels og Morten Larsens slægtled, men også mod dem selv. Har man kendt de to mænd, synes man ikke, anklagen kunne have mere fejlagtig adresse.

Fællesskabet ved nadverbordet betød for Niels Dael uendelig meget. Jeg kender ingen, der har talt inderligere om det end han.

Vi har hans eget vidnesbyrd for, at det var altergangsgudstjenesterne i Taars og Vrejlev, der blev grunden til hans kristelige opvækkelse.

I mange år kom han regelmæssigt til små kredse i Frederiksborg og Roskilde, København og Kolding og flere steder for at holde gudstjenester, og fællesskabet om nadveren var alle steder midtpunktet i gudstjenesten.

Og da Dael blev gammel og var bundet til sin stue, var han aldrig mere glad, end når nogen af hans gamle menighed kom og ville gå til alters sammen med ham. En dag i dec. 1947, da han var over 90, var en af de ældre fra frimenigheden i Høve, fru Karen Nielsen, Tystofte, på besøg hos ham. Dagen efter skrev han til hende:

Kære Karen!

Jeg vågner så glad og takker dig så hjerteligt for besøget i går. Det er så herligt at mødes og tale om de forunderlig dejlige, rige dage, vi havde sammen i Høve, de kan umuligt tages fra os, for vi er jo født ud af disse dage, bleven til ved disse dage, vor tilværelse består af disse dage, så hvis vi vil leve, må vi være i disse dage.

Dejligt vil det være, om nogen af eder får trang til at være til alters sammen med os her. Det gør jo ingen ting, at det ikke er i en kirke. Jeg havde de herligste altergange med venner i jordhytterne i Tandil.

Tak Tak Tak, inderlig Tak,

Amelie og Niels Dael.

Niels Dael havde to gode menigheder i Høve og Havrebjerg. Der var mange stoute og selvstændige men-

nesker imellem kredsens medlemmer. Præster siger undertiden, at den eller den gør det lettere at være præst i deres sogn. Det drejer sig om selvtænkende folk, som præsten har udbytte af at veksle tanker med. Af den slags var der mange i Daels menigheder. Der var den bestandigt vågne og kritiske Karen Nielsen, der var smeden fra Høve, der var forstander Ludvig Beck, den kendte børneopdrager fra Flakkebjerg og Holsteinsminde, der var ranke bondetyper, som var kendt langt ud over deres eget sogn.

I min ungdom opholdt jeg mig en del i hjem, der hørte til Høve frimenighed, og det faldt af sig selv, at jeg skulle i kirke hos Niels Dael, som jeg kendte fra Frederiksborg højskole, og han blev på en måde min præst for livet, selv om jeg kun sjældent senere kunne komme regelmæssigt. Jeg tog min kæreste med i kirke den første søndag efter forlovelsen, og da vi var gift og fik børn, tog vi også dem med til Høve, hvor de blev døbt eller fremstillet for menigheden.

Få steder har jeg åndeligt følt mig hjemme som i den hyggelige lille kirke derude ved landevejen mellem Sorø og Skælskør. Evigheden kom os så forunderligt i møde under Niels Daels gudstjenester. Var vi under hans prædiken i helligdommen, var vi under dåb og nadver inde i det allerhelligste.

Hvor Dael færdedes i hjemmene, var der frigjorthed i omgangsformerne. Der var ingen falsk underdanighed for præsten. Alle sagde du til ham, og spøg og alvor vekslede. Han var ligemand med alle. Han kunne godt komme og få en samtale med konerne i køkkenet eller ved vaskebaljen, han kunne spøge med børnene. Der var i gamle dage et begreb, der hed huslæge. En bestemt mand var hjemmets og slægtens læge. Niels Dael var

hjemmenes præst og husven på samme tid. At han aldrig havde været om ad de lærde skoler og byerne, gjorde måske sit til, at der her ingen afstand var mellem præsten og menighedens medlemmer.

Niels Dael samlede også de unge. Hjemmene tilskynkede de unge til at tage med. De kunne altid få fri, når Dael kaldte. Jeg mindes en sommertur med unge fra Høve i 1915. Det er længe siden, men de unge står endnu i min erindring som sjældent vågne og frie i deres færd med åbent sind både for spøg og alvor. Den lyse sommersøndag på den grønne eng mellem skov og strand er et lyst minde.

Der kunne nok komme uoverensstemmelser mellem Dael og nogle af menigheden. Der fortælles, at smeden en af de første søndage opsøgte Dael efter gudstjenesten og kritiserede noget, han havde sagt i prædikenen. Dael stak hænderne i bukselommerne, gik op og ned ad gulvet og lo, som kun han kunne le, indtil smeden holdt op. Sådan tog han det ikke hver gang, men han må have ment, at smeden skulle tages på den måde. Det blev ikke den eneste kontravers med smeden. Men båndene blev ikke slidt over.

Sidste gang, Dael talte med smeden, sagde denne: »Hvis I vil mig noget godt — og det vil I jo — så bed for mig, at jeg snart må få hjemlov.« Ved begravelsen talte Dael om Johs. Vedel som en digterisk natur, der måske kunne have svært ved at forlige sig med hverdagens småvanskeligheder. »Jeg tror nok, at vi andre mere prosaiske undertiden kan være lidt hårde ved digterne, ikke mindst vi med den lidt strenge jydatur, jo, jeg kan godt tage mig selv med.«

Dael kunne få sine menigheder med i fælles opgaver. I en lang årrække var han og menighederne i Høve og

Havrebjerg fælles om en social opgave. Dael havde købt et grundareal ude ved Stillinge strand og havde et sommerhus derude. Her var sundt og friskt ved sommertid, og Dael syntes, det måtte være et godt sted for storbyens børn at tilbringe ferien. Han byggede hus til en sommerkoloni, der kunne modtage 40-50 børn og deres voksne ledere. Børn fra Stefans, Helligånds og Frederiks sogn i København blev indbudt derud i begyndelsen, senere blev det Frederiks sogn alene, og i 25 år var fru kordegn Lauritsen leder for børneholdet.

Menighederne gav inventaret til huset og sørgede for middagsmaden til børnene. Det gik på omgang mellem menighedens medlemmer — selvfølgelig helt frivilligt — at køre ud til stranden med middagsmaden. Der var fest derude, når vognen kom. Niels Dael elskede »strandbørnene«, og så længe, han boede ved stranden om sommeren, var han daglig gæst hos dem.

Fru Amelie Dael har senere skænket sommerkolonien til De samarbejdende Menighedsbørnehaver.

Da Dael kom til Høve, befalede biskoppen, at de børn, han døbte, skulle indføres i anmærkningsrubriken, og der blev sagt nej til, at han måtte tale ved en jordefærd — han måtte i hvert fald kun stå på kirkegårdsdiget —, men Dael lånte provstens præstekjole og talte både i kirken og ved graven. Han tog aldrig menneskelige påbud og forbud så højtideligt.

Senere savnede han ikke støtte, hverken fra provst eller biskop. De blev hans gode venner.

I mange år var Niels Daels fødselsdag en fest — en kirkefest og en folkefest — i frimenigheden. Ofte var der gæster fra hele landet.

Da han blev 80, prædikede biskop Axel Rosendal i

Høve frimenighedskirke. Han sluttede med nogle personlige ord til Niels Dael:

»— Jeg tror, du er enig med mig i — når du ville have mig til at tale her i dag — at jeg ikke skulle prædike om dig, men om evangeliet, og det har jeg prøvet at gøre. Men alligevel vil jeg have lov til at hilse på dig. På din vis har du forkyndt broderskab, og når forholdet nu er således, at du som fører for en fri kreds og jeg som repræsentant for folkekirken kan mødes her, er der grund til at glædes over denne udvikling. Tak for din indsats, din gerning i den henseende. Og så vil jeg gerne have lov til at sige, og jeg tror, menigheden vil være med: Gud velsigne den gamle præst og give ham mange gode år endnu!«

Derefter indbød Niels Dael til nadverbordet:

»I dag kunne jeg ikke være andre steder end i kirken her. Jeg måtte være her, hvor I og jeg har været sammen søndag efter søndag, og være her med tanken på alle de dejlige, trofaste venner, der nu er borte, og som har været til usigelig velsignelse for mig. Kære venner er kommet til siden: I Havrebjerg, Roskilde og Frederiksborg og i de små kredse: København, Kolding og andre steder. Og der er vennerne i arbejdet på Liselund og vennerne fra de andre menigheder. Ja, her måtte vi samles på dette sted, som jeg holdt af fra den allerførste dag, jeg kom hertil og blev nødt til at sige ja til tilbudet om at blive jeres præst. Jeg har været glad ved at være her, fordi jeg syntes, Gud steg ned til os, og derfor blev dette sted helligt for mig. Og fordi Gud gav mig mund og mæle til at tale gladere og stærkere, end jeg havde magtet at gøre det i forvejen. For dette siger jeg Gud tak, men jeg takker også kredsen. Gud ville det og gav kræfterne. Vi oplevede hans nærhed og kærlighed. Vi lod os

blot bruge af Gud, *han* forvandlede og skabte. De, der er gået bort, kan nok takke bedre, men blandes deres tak med vor, bliver det hele rigere og dybere. Også i dag skal vi mindes, at de gamle rejste dette kirkehus ikke til forkyndelse, men for at de kunne få lov at samles ved alterbordet. Jeg tror, de gamle er så underlig nær ved os i dag.

Så inderlig tak til alle. Gud glæde og velsigne jer, så I som søskende må mødes ved Herrens bord og opleve noget af det største. Amen! «

I adskillige år var Niels Dael Danmarks ældste fungerende præst, men i 1942 trak han sig tilbage, og sommeren efter blev Erling Bugge hans afløser som præst i Høve og Havrebjerg.

Men selv om Dael blev gammel, var de gamle venner i menighederne ikke ude af hans sind. De var med i hans bøn, og nu og da fik de en hilsen fra ham.

Et af hjemmene i Høve frimenighed fik denne hilsen:

Påskemorgen 1947.

Kære venner!

Jeg vågner, det er morgen, I er mig så inderligt nær.
Jeg rækker efter jeres hænder, jeg hvisker:

Blide himmelske ledsager,
som for støvet dig umager
gennem ild og gennem vand!
Led os, bøjet, liljehåndet,
som de små i ledebåndet
til forjættelsernes land.
Livets krone for os blinke,
faderhånden mildt os vinke,
når vi byde skal farvel!

Da er jeg fyldt af glæde, fyldt af fred. Da er livet en eneste stor tak.

Tak Tak Tak

Amelie hilser kærligt

Niels Dael.

Da der efter Niels Daels død blev rejst en mindesten for ham i Liselunds have, blev der også aflagt vidnesbyrd om, hvad han havde betydet for sine menigheder.

Simon Ellegaard, der i mange år var formand for Høve frimenighed, sagde om Dael:

Han gav os meget, både fra prædikestolen og andre steder. Da han var yngre, rejste han meget omkring, han ville gerne tale til dem, der sad ene og ikke havde nogen menighed at slutte sig til. Da Dael flyttede udenfor menigheden, vedblev den stærke forbindelse med kredsen. Han spurgte altid efter, om der var syge, og besøgte dem flittigt. Da han blev ældre og svag, skrev han til dem, undertiden dagligt. — Hans konfirmander var umådelig glade for ham, mange gik til konfirmandforberedelse hos ham to vintre, enkelte tre. Derfor holder vi i Høve så stærkt på konfirmandforberedelsen. Det mærkelige er, at skønt Dael var så stærkt optaget af mange ting, havde han altid tid til at samtale med os.

Også en personlig tak fra vort hjem. Han gav os meget, gav os lyst til at leve, lyst til at arbejde.

Fra Havrebjerg var det en af Daels gamle konfirmander, Hans Olsen, der tog ordet:

»Hvis det gode, som jeg har modtaget gennem Niels Dael, blev taget ud af min tilværelse, ville jeg føle mig umådelig fattig. Næst min far og mor har ingen været bedre vejleder for mig end Dael. Der var en egen fest-

stemning, når han kom i vort hjem, og han kunne også hjælpe så godt i tunge stunder. Jeg vil ønske, at det rige, åndelige liv, som han her havde sat i gang, må fortsætte ud i fremtiden.«

Sådan lød vidnesbyrdene fra dem, der hørte hjemme i Niels Daels menigheder.

Tanken om en menighedsskole fremsættes

Ved studenterkredsens sommermøde på Vallekilde højskole i 1904 havde Thomas Bredsdorff fået Niels Dael til at tale. Emnet for hans foredrag var frimenighed i forhold til folkekirke, og han indtog et klart frimenighedsstandpunkt.

Et afsnit i talen drejede sig om præsteuddannelsen. Han gik ikke ind på de planer, der havde været fremme om en mere folkeligt anlagt præsteuddannelse ved universitetet eller en folkelig præsteskole udenfor universitetet. Han afviste Askov-adressens krav fra 1881 om indførelse af en særlig teologisk embedseksamen for mænd over 30 år, som ikke først har taget studentereksamen og filosofikum. Hvorfor skal en mand egentlig altid være teolog? spurgte Dael. Det kunde godt tænkes, at der var f. eks. en sagfører, der var bedre skikket til det. Eller en mand, som slet ikke havde studeret. »Lad os slå det fast, at der er ingen, der kan læse sig til at blive præst. Der er kun een, der kan gøre en mand til præst, denne ene er Gud selv. Derfor er jeg imod dette, at alle, der føler kald til præstegerningen, skal læse.«

Talen faldt ikke i god jord. For de fleste var det vel nærmest forargelig tale. Blandt de få, der forstod Dael, var højskolemændene Thomas Bredsdorff, Holger Begtrup og Povl Hansen.

Flere kunne gå med til hans tanker angående frimenighedsformen, og en stor del af mødets deltagere

Niels Dael som 40-årig sammen med efterfølgeren i Tandil.

Niels Dael

var på samme side som han i spørgsmålet om kirkeforfatning. Det var ved samme møde, Th. Helveg sagde: Kirkeforfatningen har Fanden skabt, og Morten Larsen føjede til: Så lad ham beholde den.

Efter Daels tale kom Morten Larsen hen til ham og spurgte ham: »Når du nu taler, som du talte, er du så vis på, at det er rigtigt, er du tryk i det?«

Dael svarede: »Ja, hvordan det nu er, om det er rigtigt eller ikke rigtigt, så *skal* jeg sige det.« — »Så er det godt,« svarede Morten Larsen.

Ved Høve frimenigheds 25 års jubilæum året efter indledede Vilh. Malling en forhandling om præsteuddannelsen. Han mente ikke, denne sag kunne løses ad resolutionens vej, og heller ikke, at en præstekole var vejen frem. Han ville anbefale frie kredse i deres søgen efter en præst ikke at bryde sig en smule om, hvorvidt vedkommende havde den foreskrevne præsteuddannelse eller ikke. »Se jer om i hele folket, blandt alle dem, I kender. Der er sikkert mange, som føler sig kaldet til og vil tage fat på en sådan gerning, når de bliver opfordret dertil. Finder I sådan een, så tag ham. Og siger han så, at han mangler endnu en del oplysning, så sig: Godt, så venter vi, til du får indhentet og samlet de kundskaber, som du tror, du nødvendig må have. Og når I får ham, se så at få ham anerkendt, og da vil det jo vise sig, om man vil nægte en sådan mand, der har levet i menigheden, og som på menighedens skole, i menighedens skød er blevet uddannet til præstegerningen, adgang til den. Da vil der klares meget i Danmark.«

Asger Højmark mente, staten ville nægte sin anerkendelse til en ikke-teologisk uddannet mand. En enkelt kreds kan nok komme ud over det ved at danne fri-

menighed, men skulle man ikke også drøfte, hvordan sagen stillede sig for dem, der blev i folkekirken?

Johs. Vedel mente ikke, det var værd at tænke på, hvordan der skal skaffes præster til folkekirken. Her i Høve har vi været så heldige at få en mand, der ikke er gået ad den reglementerede vej. Han var jo oprindelig landmand og studerede siden planter nede på Tystofte og har gået en lang skole igennem, inden han blev skikket til at tage en gerning op her. Sådan tror jeg, er den eneste vej, man foreløbig kan komme. Og jeg ved ikke, hvorfor man skal være så omhyggelig for at opretholde stillingen indenfor folkekirken.

Flere havde ordet, og Dael sluttede forhandlingen: »Jeg tror, skylden ligger hos menighederne. Der går præsteemner nok omkring i landet, bare man turde tage dem og gøre brug af dem. Selv føler jeg taknemlighed mod denne kreds, fordi den tog mig uden at spørge, om jeg havde teologisk embedseksamen eller ej. Vi skal ikke prøve på at efterligne universitetsuddannelsen ved at danne præstescole, eller forbedre den ved at gøre eksamensforholdene lempeligere... Det nytter ingenting. En virkelig vågen menighedskreds vil vælge sig sin præst uden hensyn til, på hvad måde han er blevet uddannet.«

Dael tumlede videre med emnet, og ved et møde i Skælskør i 1906 fremsatte han den tanke, at der ved en af vore gode højskoler kunne tilsættes en sidefløj, hvor mennesker, som følte trang og kald til at være præster, kunne få, hvad de trængte til af kundskab og lærdom. Her kunne da de bedste kræfter, vi har blandt præster, højskolemænd og andre i livets skole modnede mænd og kvinder komme og holde rækker af foredrag over frit valgte emner.

Der kom nu et par år, hvor Niels Dael blev overfaldet af tungsind, og hans nerver blev angrebne. I 1906 og 1907 var han lang tid på sanatorium og nerveklinik. Han havde det meget svært, men endelig begyndte kurene at virke, så han igen kunne sove, og efter en tids hvile begyndte kræfterne at komme tilbage.

Det klaredes efterhånden for ham, at der måtte skabes en skole, der på det kirkelige område kunne svare til, hvad folkehøjskolerne er på folkeligt område.

Han delte frimenighedskredsen i Høve i fire dele og fremsatte sine tanker for hver kreds. Han fortæller, at de hørte velvilligt på ham, men han havde ikke indtryk af, at han blev forstået. Han mærkede hos adskillige en vis angst for følgerne, hvis han nu skulle tage sig af dette. De var gået ind på at dele deres præst med kredsen i Havrebjerg, men ville han nu også have en skole, så gled han vist fra dem. Pastor Mygind var under et møde i Høve indkvarteret hos Feldthusen, og denne sagde til sin gæst: »Nu må I hjælpe os, for nu går det galt, Dael vil have en skole, og så går det i stykker for os her.«

Niels Dael indbød så menigheden og en del venner udefra til et møde i Høve i forbindelse med hans fødselsdag i 1908. Den 22. juni var der samlet 5-600 mennesker i præstegårdshaven, og fra trappestenen holdt Dael den samme tale til dem, som han før havde holdt i de mindre kredse. Den samme tale — og alligevel ikke den samme. For han havde fået meget større frimodighed, og sangbunden var en helt anden. Han mærkede straks en forandring. Han var så glad ved at tale, og de var alle med.

Da denne tale er begyndelsen til *Liselund*, skal den gengives her:

»På det jævne skal nåden og sandheden mødes,
og dine små skal til konger og præster opføres.«

»Jeg skulle fortælle lidt om denne præsteskole, som ingen præsteskole skal være. Da det er noget, vi ikke i forvejen har set eller kendt noget til, kan der kun tales herom i meget tågede omrids — for det skulle gerne være en skole, der kunne vokse op efter det indre liv, der er i den, vokse på samme måde som et træ, ifølge sin egen natur. Et træ kan man ikke i forvejen aftegne og sige: sådan skal det være, sådan skal det vokse. Og skal denne skole lykkes, så må den være fri for alt for stærk påvirkning udefra eller efterligning af nogen art.

Ordet præsteskole vil passe forskrækkelig dårligt. Hvis det virkelig blev en præsteskole, så ville jeg anse det hele for at være mislykket. — Jeg vil heller ikke kalde det en højskole — højskolen er noget for sig, med sin egen historiske ejendommelighed — og jeg vil endnu mindre kalde det et universitet. Skulle jeg i dette øjeblik tage bestemmelse om navnet, så ville jeg kalde det en *menighedsskole*.

Men når jeg nu skal til at forklare lidt om det, kan jeg det bedst ved at tale lidt om højskolens ejendommelighed. Højskolen er jo begyndt som en skole, vi ikke har mage til, en skole hverken for landbrug eller håndværk, end mindre for embedsmænd, i ingen henseende en fagskole. Højskolen er begyndt af enkelte, stærkt begejstrede mennesker, i hvem folkelivets tanker har fundet en frodig jordbund, og i hvem disse tanker har ligget og vokset sig stærke. På disse skoler, bygget på disse tanker, har man så vidnet om de folkelige mænd, der har levet i Danmark, bygget Danmark, fra Absalons tid til vor, og det er, som de er blevet levende påny, når

de på højskolen blev skildrede af hine levende vidner. Og talsmændenes indre liv var det, skolen støttede sig til. Det blev et møde mellem disse mænd og de unge, som sad og ventede og lyttede. Ordet forbandt dem. Og denne dejlige forbindelse mellem de to parter er det, der har båret højskolen frem.

Skønt der ikke har været undervist sådan på højskolen, at den kan kaldes en fagskole, ved vi dog, at den på mange måder har virket nyskabende også i håndens verden. Det danske landbrug har nydt godt deraf. Det er, som om folket gennem den er ved at tage sig selv i besiddelse, er blevet sig selv bevidst. Det har været en lykke for folket, at dets tanker i højskolen har fundet et arnested, hvor de kan leve og trives.

Men det har været en ulykke for folkelivet, at kirkelivet ikke på samme måde har haft sin skole, som kunne være et brændpunkt for de kirkelige tanker. Universitetet har ikke været et sådant brændpunkt. Tværtimod har det været et arnested for, hvad der er kommet udefra. Og vore danske mænd, som har tænkt ejendommelige tanker om kirkelivet, har ikke fundet nogen plads ved universitetet, men har levet mere stille omkring i de danske præstegårde.

Det er da tanken med den ny skole, som jeg vil kalde menighedsskole: Ligesom de folkelige tanker har deres brændpunkt i folkehøjskolen, sådan skulle denne skole, hvis den lykkes, blive et brændpunkt for de kirkelige tanker. Dér skulle de kirkeligt interesserede mennesker sætte sig på skolebænk, ligesom højskoleungdommen uden anden tanke end den at blive delagtiggjort i de tanker, som tolkes dér. Den unge rejser jo fra højskolen uden mindste adkomst til nogen livsstilling, han har ikke fået andet udbytte end den indre vækst, som er

kommet i gang hos ham. På samme måde skulle det være med denne menighedsskole. Den, der kom dér, skulle — hvad enten han blev der i eet eller fem år — ikke have andet udbytte deraf end det, han fik i sit eget indre liv. Han skulle ikke fortrinsvis have adgang til noget præsteembede — det er derfor, jeg er ængstelig for navnet præstesko­le. Efterhånden vil måske en del af de elever, der sidder dér, blive præster her i landet, men de må ikke have det for øje, at de uddanner sig til det. Det er sådan med præstestillingen, at det kan et menneske nu en gang ikke læse sig til. Gud i himlen må sørge for at få vedkommende tildannet, så han kan bruges til det.

Jeg ville gerne, at de mænd, som har haft størst betydning for den danske menighed, skulle leve op her. Lærere skulle de være, som i den grad bæres af kirkelivets tanker, at de kan gøre disse tanker og de mænd, der har tænkt dem, levende for tilhørerne. Man vil absolut komme til at søge lærerne i danske præstegårde. Og på enkelte folkehøjskoler. Men da disse sidste nu en gang har deres ejendommelige arbejde for, kan man ikke forlange, at deres mænd skal bære hovedarbejdet her. Vi må kalde på de levende blandt menighedens vidner rundt omkring i landet. Men da folkehøjskolen har været den skole, som på en levende måde har kunnet meddele folket sine tanker, så trænger vi til som bindeled at have enkelte af folkehøjskolens mænd med i det nye arbejde.

Da lærerne må hentes rundt omkring fra, kan der ikke være tale om at beholde dem hele tiden. De vil ventelig kunne virke 8-14 dage ad gangen — hvor mange gange 8-14 dage, må bero på præsten og den menighed, hvori han lever. Han skulle i den tid enten ene eller

sammen med een til være den bærende, så skulle han afløses af en anden. De vil måske synes, det er en mangel, at lærerne ikke bor på skolen. Men det er et fejlsyn. Det er en fordel at have lærerne boende rundt omkring i landet, for de mænd, der for alvor skal vidne om kirkens tanker, må helst bo i en levende menighed og være vant til at vidne ud af det kirkeliv, de daglig lever i. Dette mangler ved universitetet, og derfor bliver det så let overvældet af fremmede tanker. Præsten, der står i en levende menighed, er anderledes sikker overfor den slags fremmede tanker, som truer med at ødelægge menighedslivet. — Men nu kunne måske nogen tænke, at det ville være til skade for menigheden selv med en sådan skole. Nej, det er ikke tilfældet. Det er ganske fortrinligt at sende sin præst bort i 8-14 dage. Han kommer friskere, anderledes spillevende tilbage. Hvad vil det ikke sige for præsterne at komme til et sådant sted, som er brændpunkt for alle kirkens tanker, og gå der og gnide deres tanker op ad de andre læreres tanker! Vi ved, hvor megen betydning, det har for én, at folk spørger. Folk kan spørge det bedste op i én. Det at få sin præst hen at blive gennemspurgt af en kreds af udmærkede, ideelt anlagte mennesker, der har sat sig på en skolebænk alene for at høre, hvad der kan siges ud af kirkens indhold, er den bedste velgerning, man kan gøre imod ham. Det vil tvinge præsterne til at samle sig om, hvad der er deres ejendommelighed. Det vil give sådan en præst et stød til for alvor at blive sig selv, så han kan give det bedste, han formår. Og det kommer atter menigheden til gode. Det gør det altså, hvordan man end vender og drejer det.

Det, det kommer an på, er, om disse lærere, hentede fra levende danske menighedskredse, efterhånden kan

vokse sammen til en virkelig åndelig enhed. Jeg tror, det netop er den måde, man sikrest og dybest finder enheden på: ved at komme længst ind i sig selv. Ejendommelige mennesker kan sidde og kæmpe drabeligt med hinanden, og hver af dem slår drøje slag for sin overbevisning, og efterhånden som de derved kommer længere og længere ind i sig selv, kan de opdage en underlig dejlig enhed. Enheden findes i det fælles ophav. Det nås bedst, når man kommer dybest ind i sig selv.

Derfor mener jeg, at på denne skole skulle lærerne være forstandere alle sammen, skulle danne med hinanden en åndelig republik, hvor enheden ikke fandtes i en enkelt person, men i ejendommelighedernes mangfoldighed. En præst spurgte mig: »Hvad vil De med Liselund?« Og jeg måtte svare: »Jeg vil ingen verdens ting der, men jeg vil meget *sammen med* andre præster og højskolemænd der. Hvad det er, vil først komme frem gennem det fællesskab, som jeg ønsker, vi skulle få med hinanden. Jeg vil intet, men dette fællesskab af levende præster og højskolelærere *det* skulle gerne ville forskrækkelig meget.«

Men skulle der nu findes dem, der ville bede om at måtte blive på skolen og få nogle gedigne kundskaber, i græsk eller i engelsk eller i andre sprog el. lign., så må vi tænke på at få faste lærere, faglærere. Det kunne være yngre mennesker, som er til at flytte. De skulle så bo på skolen.

Der har været forsøgt at råde bod på den nuværende ordning af præsteuddannelsen ved, at der skulle indføres en eksamen for mennesker, der i en fremrykket alder kommer i tanker om at blive præst. De skulle så fritages

for studentereksamen og filosofikum. De skulle nøjes med en almindelig embedseksamen.

Den måde duer slet ikke. For hvad vil det sige, at det blev stillet anderledes og friere for de ældre. Det ville bare føre til, at fallerede købmænd og lignende folk, der på en eller anden måde var kommet ud af deres stilling, pludselig fik trang til at blive præster. Jamen, vil man indvende, de skulle jo møde med virkelig trang. — Men hvem skal prøve dem i den trang?

Nej, det må gøres umuligt for den slags levebrøds-mænd at komme frem ad den vej. Og jeg tænker ikke, de vil kunne komme gennem den skærsild, som det for dem vil være at leve sig sådan ind i menigheden, at menigheden vil have dem til præster. Det er den eneste eksamen, der dur. Så bliver det fra levebrøds side set en så upålidelig stilling, at levebrøds mændene nok skal holde sig derfra. Man siger, at den smule i den retning, vi har fået med menighedsrådene, allerede har tyn-det stærkt ud i de teologisk studerendes rækker. Hvis det er tilfældet, at så lidt kan skræmme dem, hvad skal det så blive til, dersom man tog al sikkerhed fra dem og fik dem helt ud på den frie mark?

Så er der stedet. Hvor skal skolen ligge? I mine tanker har den flyttet rundt adskillige gange. Jeg har selv tænkt den liggende ved siden af en eller anden af de højskoler, som jeg nu elskede mest. Provst Andersen har nævnt »Grundtvigs Hus« som et sted, hvor der muligt kunne begyndes. Et jydsk ægtepar har tilbudt os plads i deres hus. Imidlertid har der vist sig en fjerde mulighed.

Der lå i gamle dage et kloster (Antvorskov) ved Slagelse. Der er ruiner tilbage af det. Og der ligger en

dejlig have nær derved, som hører til en gård, der hedder Liselund. Der fortælles om en herremand på Slagelse-egnen, at han havde fire døtre, Ida, Charlotte, Hertha og Lise. Han byggede en gård til dem hver. Og gårdene fik navne efter de fire søstre: Idagård, Charlottedal, Herthalund og Liselund. Første gang jeg kom ind på Liselund og besøgte mine venner Ejvind Mørchs og så den enestående dejlige, næsten ubetrådte have, slog det mig: Her var dog egentlig et sært skønt sted for præsteelever at gå. — Men hvad kunne det hjælpe: jeg kunne jo ikke få Liselund.

Så en skøn dag hører jeg, at Liselund er til salg. Næste morgen tog jeg med første tog til Rungsted Ladegård, hvor ejerinden, enkefru Møller, boede, og fik Liselund på hånden i fjorten dage.

Og jeg syntes, at alt var i den grad lagt til rette for mig, at jeg ville betragte det som oprør ikke at købe Liselund. Ellers ville jeg gerne have ventet, til dette møde var overstået. Jeg er ofte blevet spurgt, hvad jeg så vil med den, og jeg svarer, at jeg ingen ting vil. Jeg vil kun sige: Her er et sted. Mener I, at et andet er bedre, så tager vi det. Rent geografisk set, synes jeg, Slagelse er et godt sted. Det er et knudepunkt, og — hvad jeg særlig sætter pris på — det ligger midt i min menighed, der, hvor de to kredse, Høve og Havrebjerg, så at sige rækker hinanden hånden.

Da culdeerne i sin tid ville kristne Skotland, begyndte de med at tage øen Iona i besiddelse og helligede hele øen. Da de kom videre frem og skulle kristne England, tog de atter først en ø i besiddelse, Holy Eyland, helligede den og kristnede derfra England. Og sådan var det deres tanke at rejse korset over hele verden. Det er en dejlig stor tanke, denne fortælling gemmer.

Jeg syntes, at Liselund var også sådan noget ubetrådt og overskueligt som en af hine øer. Og det havde den fordel til, at det lå nær menigheden. Her kunne klostertanken og menighedstanken forenes.

Jeg har også tænkt på den velsignelse, der kunne flyde af denne skole til den danske menighed. — Her kunne det måske lykkes at samle sønderjydske præster, sønderjydske menigheder, danske fra Nordamerika, fra Sydamerika, fra Australien kunne mødes her, så stedet blev et brændpunkt for alt dansk menighedsliv.

Ja, det er langt ude, men det er alt, hvad der vedrører denne skole. Der kan kun tales om den i tågede omrids.«

Den ene efter den anden stod op og gav deres tilslutning til Daels tale. Vilh. Mallings sagde: »Dette her har slået benene fra mig, jeg må have tid til at tænke på en helt ny måde.« Morten Larsen: »Hvis der er ånd i arbejdet og over arbejdet, som det begyndes, så vil målet lyse over det, og så vil det virkeliggøre sig af sig selv, måske ad veje, vi ikke aner.« Han ville glæde sig, om han måtte nå at se det billede, Dael havde tegnet omridsene af, virkeliggjort, inden han gik i sin grav. Thomas Bredsdorff gav i et langt indlæg begejstret tilslutning. Han glædede sig inderligt over — i en tid, hvor den officielle samfundsskorpe blev tykkere og tykkere — at møde et menneske, i hvem der viste sig noget af den bløde muld, hvorigennem personlighedens spirer kan tvinge sig frem, og han glædede sig til en skole for dansk kristendom, en kristendom, gennemtonet af dansk folkeligt åndsliv.

Til sidst stod Feldthusen op, og mens tårerne randt ned ad hans kinder, sagde han: »Jeg har været så angst for dette, og jeg har bedt Niels Daels venner om at få

ham fra det, men nu vil jeg bede jer alle om at hjælpe ham med at få det gennemført.«

Henimod fyrretyve år efter skrev redaktør Helge Skovmand i Sorø Amtstidende, at han aldrig glemte den dag i Høve. Der var forventning over de mange, som vidste, at Dael nu ville gøre rede for den skole, han længe havde grundet over. Tanker, som i lang tid var groet i det skjulte, skød pludselig frem med lysende klarhed. »Her sker jo noget historisk,« sagde en journalist, der sad ved siden af ham ved referentbordet. Og Skovmand føjer til:

»I mange år havde man tumlet frem og tilbage med drøftelser af en reform af præsteuddannelsen ved universitetet. Langt tilbage var drøftelserne begyndt og igen ebbet ud. Påny tog man dem op, men kunne ingen vegne komme. Man stampede på stedet.

Nu kom det som en befrielse: Lad alle disse planer og drøftelser fare. Læg sagen helt og holdent i menighedens hånd! Giv menigheden dens egen frie skole, ligesom folket har sin folkehøjskole, og lad os så roligt give tid og se, hvad der kan udrettes ad livets vej.

Den dag i Høve blev menighedsskolen til.

Det var gennembruddet for menighedsskolen, også et gennembrud for Niels Dael personlig.«

Efter mødet i Høve rejste Dael ud i landet for at tale med alle dem, som han kunne tænke sig ville hjælpe ham. Hvis Liselund voksede i ham ved at tale med dem, bad han dem komme som talere til Liselund. Ellers ikke.

Han var også hos Otto Møller i Gylling. Denne svarede: »Niels Dael, hvad der er på den anden side åen, kender jeg ikke.« Men han føjede til: »Havde det været i mine unge dage, ville jeg gerne have været med.

Havde jeg haft en sådan skole med tyve elever, så tror jeg, at jeg kunne have gjort noget ved dem.«

I 1909 holdtes det første 14 dages møde på Liselund, og i 1911 begyndte menighedsskolen.

Liselund

Den 3. januar 1909 begyndte det første fjorten dages møde på Liselund.

En lade var omdannet til mødesal, og der var foretaget adskillige ændringer i den gamle gårds indre. Arkitekt Ejvind Mørch og hans hustru havde stået for dem og havde taget skyldigt hensyn til den gamle gårds stil og forhold. Fru Gudrun Trier Mørch havde dekoreret mødesalen og givet tegning til talerstolen.

Langs væggen bag talerstolen stod en indskrift: »Lad mig leve livet, som jeg i min dødsstund ønsker, at jeg havde levet det.« Dael fortalte, at denne indskrift skyldes en oplevelse i Argentina. En kvinde lå alvorligt syg og tænkte på døden. Da bad hun Gud, om hun måtte leve, så skulle hendes liv blive helt anderledes. Hun bønhörtes, men hendes liv blev som før. Ud af sådanne minder om oplevelser ved dødens port voksede hos Dael de tanker frem, som fandt udtryk i ordene bag talerstolen.

På talerstolen var der udskårne vinklaser, mindende om ham, der sagde: »Jeg er vintræet, I er grenene«.

Med salmen

Har hånd du lagt på Herrens plov,
så se dig ej tilbage

begyndte mødet. Den sagde noget om, hvad der fyldte Niels Daels sind.

Mødets fjorten talere kaldes af N. P. Nielsen de mest tungtbevæbnede grundtvigianere, som kunne opdrives i landet. Blandt dem var præsterne Fr. Jungersen, P. N.

Petersen, Søren Anker-Møller, Vilh. Malling, Th. Helweg, Carl Koch og Morten Larsen og højskolemændene Begtrup og Bredsdorff.

I en tale på Liselund 25 år efter karakteriserede N. P. Nielsen nogle af disse mænd og deres tale: Niels Dael talte om Abraham, Isak og Jakob, og disse bibeltimer havde det mærkelige ved sig, at ordene blev ved at virke. Søren Anker-Møllers ord var stilfærdige, klare, kloge og enfoldige og dog så myndige. Bibelforskeren og bibeltyderen frem for alle i visdom og kundskab var P. N. Petersen. Det var ikke det impulsive eller det aktuelle, det livlige, der prægede hans timer. Men her lød en røst med evighedens klang om de evige ting, og gennem Morten Larsens bibeltimer var det ikke bogstaven, men ånden i skrifterne, der talte lyslevende og løste det bundne, tugtede det selviske, oprejste det forsagte i os. Første time sluttede Morten Larsen med at sige: »Har der nogen sinde været trang og brug for at løse det bundne i mennesket, i menigheden og i samfundslivet, så er det nu. Ja, vi trænger selv til at blive løst. Gud give, at det, som her begyndes, måtte hjælpe os til at løse de bundne kræfter og det bundne liv.«

Th. Helweg udtrykte sig ved mødet i Slagelse den 10. januar således:

»Kirken er et sted, hvor der holdes folkestævne, men vi skal også have en skolesal, så vi kan opfylde vor Herres ord: »Gå ud og gør alle folk til mine skolebørn.« Hidtil har teologerne været ene om at sidde i skolestuen — og de har holdt et syndigt hus med græsk, hebraisk og latin, — nu kommer menigheden og gør et forsøg på at gøre ende på teologernes eneherredømme ved at indrette en skolestue på Liselund.«

Carl Koch samlede den sidste aften, hvad han forstod ved Liselund i ordene: Menighedens skole for menigheden. — Menigheden er både subjekt og objekt.

Begtrup mindedes også ved 25 års festen det første møde og nævnte mange af medarbejderne og glemte ikke nogle af dem, der virkede delvis bag kulisserne:

»Jeg kan heller ikke forbigå det unge par Paul og Cecilie Hedemann, der af et glad hjerte var med til som hjælpere i huset at ordne mødet, eller vor afdøde veninde Augusta Pedersen, der med sin ejendommelige åndsklarhed talte uforglemmelige ord på den sidste mødedag, og hendes mand, den ædle Anders Pedersen, som trolig hjalp til med den ydre ordning.«

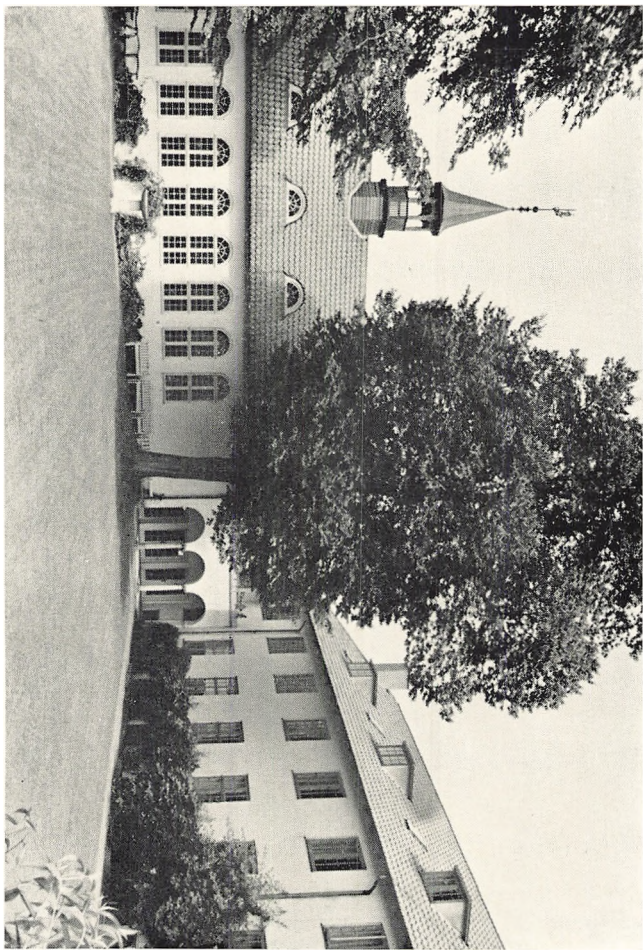
Der var kommen henved 150 mennesker fra hele landet til det første fjorten dages menighedsmøde på Liselund. En af dem skrev om flokken og opholdet:

»Her er vi kommen sammen fra Sønderjylland og Vendsyssel, Fyn og Sjælland, gråskæggede og skaldepander og tyveårige ynglinge. Her er landmænd og håndværkere, lærere og præster — gamle koner, hvis ansigter taler om erfaring og fred, og unge piger, hvis øjne er én vågen spørgen. Her er ikke så få af de ægte gamle grundtvigianere fra vennemødernes tid og en helt ny slægt, der aldrig har oplevet noget af den slags. — Og så har vi kunnet tale med hinanden, om alt hvad vi har på sinde. Og nu rejser vi hjem fra denne oase, måske mange fra døde sogne, og vi har alle fået noget at leve på.«

Man kan godt sige, at det første menighedsmøde var et forsøg, et eksperiment. Ingen vidste jo på forhånd, om der var tilstrækkelig jordbund for så lange møder. Men det viste sig at være tilfældet. Der kom ikke blot

Niels Dael som 80-årig.

Liselund.

deltagere nok, der oplevedes også det fællesskab, som skabes, hvor man er fælles om en stor åndelig berigelse.

At der var mange faktorer, som dette fællesskab afhang af, påpeger Helge Skovmand:

»Det fællesskab, Dael kaldte på, dannede sig virkelig på Liselund. Mellem tilhørerne indbyrdes, mellem talerne og mellem talere og tilhørere tilsammen. Var det ikke kommet i stand, og havde det ikke vist sig stærkt og levende, så var det hele strandet. Strømmen måtte jo stadig være i gang. Og hvis kraften blot var blevet sluppet af på et punkt: hvis tilhørerne ikke havde haft følelsen af, at her var noget at rejse efter, noget at bringe ofre for, hvis den samme følelse ikke havde været levende hos talerne, hvis begejstringen hos de mange frivillige hjælpere, især unge piger, havde svigtet, hvis Niels Dael selv havde sluppet det faste tag, — ja, hvis på eet af disse punkter den hjertelige deltagelse var blevet afløst af vanemæssighed, så var det hele faldet sammen.

Men det stod.«

Efter det første møde meddelte Paul Hedemann nogle indtryk derfra i Højskolebladet:

»En dansk Morthen Luther, han stred med ordets sværd og sejred med ånden i hjertefolkets hær —

disse Ingemanns ord står på Hans Tavsens mindsten lige uden for Liselunds have, for Liselund ligger på det gamle Antvorskovs grund. Det er hellig dansk grund. Træerne i den gamle stille have fortæller om munke, der i tro på kristendommens åndsmagt lod alt fare og i det stille samfundsliv rustede sig til at kæmpe for korset og at bringe lægedom til syge — først og fremmest blandt deres egne landsmænd. Den Johannitermunk,

vi bedst kender, Hans Tavsens, minder os tillige om, at herfra var det, den livsbevægelse begyndte, der ikke blot tror, at ånd er magt, men ved, at ånden virker i ordet og virker i frihed.

Vi, som i disse to uger har levet sammen som en stor lykkelig familie på dette sted, synes, at det, her ganske stilfærdigt er begyndt, står i samklang med stedet. Det, der har ført os sammen, er ikke blot kærligheden og tilliden til den mand, der har sat foretagendet i gang, men en fælles længsel efter at øse af ordets evige kilde og derved at styrkes til at kæmpe med ordet og sejre i ånden, just fordi vi har følt vort lands ulykker som vor sorg, men også ved, at det, der kan hjælpe vort folk udadtil og indadtil, er ene og alene det liv, der udspringer af en levende tro. Og det er vi alle enige om, at den styrkelse fandt vi her . . . «

Efter at have refereret mødet sluttede Hedemann:

»Og når vi nu drager herfra, er det med en følelse af at være blevet mere beriget end ved mange års universitetsforelæsninger. Det, som universitetet gav, var og blev boglærdom, noget, der lige så godt kunne læses som høres, — lige så godt kunne meddeles et andet sted i verden som netop i Danmark. Her var helt anderledes. Og så ønsker vi for Liselunds fremtid, at her ikke alene må blive, 14 dages møder nu og da, men at her må gro en skole frem, der kan blive et voksested for enhver, der ønsker at leve et vågent liv i den danske menighed — og at det så altid må være, som det var nu »med søskendhertet i fælleshjemmet«. Så skal *det* nok ske, som vi sang:

Velsignes skal de hænder svage,
som lagde grund med bange kår,
de sætte skal på taget krans
og folde sig i lysets glans.«

De ønsker, der fra mange sider fremkom om, at det ikke måtte blive ved møderne alene, men at der måtte gro en skole frem, blev opfyldt godt et par år efter.

Menighedsskolen, som i over tredive år gennemførtes i november, december, februar og marts måneder, havde i regelen 20-30 elever. Daels ønske var ikke under 10 og ikke over 30. I tilslutning dertil holdtes så i sidste halvdel af januar et fjorten dages møde, og et lignende holdtes i første halvdel af august.

Gentagne gange er der bygget til og udvidet.

Statistik har aldrig interesseret Niels Dael, men N. P. Nielsen kunne dog 25 år efter det første møde meddele i Liselundbogen, at der på det tidspunkt havde været afholdt 50 møder. De første år varede alle møderne 14 dage, siden ændredes januarmødet til et 8 dages møde, mens sommermødet fremdeles varede 14 dage.

Der havde i de 25 år været ca. 15.000 deltagere i Liselund-møderne. Der var holdt omkring 1200 bibeltimer og 2400 foredrag, og menighedsskolen om vinteren havde haft flere hundrede elever.

Det vil være forståeligt, at det er uhyre vanskeligt at give et billede af, hvad Liselund har givet i de mange år, Dael levede. Alene talernes navne og emner kunne fylde en bog.

Her kan kun blive plads til nogle glimt fra skole og mødesal, mest vidnesbyrd fra elever og tilhørere. Hvad selve indholdet af timerne angår må jeg henvise til Liselundbogen, som pastor N. P. Nielsen redigerede gennem 40 år, og hvori mange af de bibeltimer og foredrag, der har været holdt på Liselund, er gengivet. At gennemgå dem og karakterisere hovedlinien i Liselunds forkyndelse kan være et passende emne for en fremtidig doktordisputats.

Værdifuldt for skolen var det, at frimenighedspræst Morten Larsen, Holstebro, inden længe gav sin halve vinter til arbejdet på Liselund. De 14 dage i hver måned var han at finde der. Og fra 1916 blev frk. Ester Möllerstedt knyttet som fast lærerinde til vinterskolen. Hun havde været seminarieadjunkt i Landskrona, men gav afkald på dette til fordel for Liselund. Om sommeren var hun så i mange år lærerinde på Tärna folkehøjskole i Sverige. Det betød meget på vinterskolen, at der ved siden af de mange gæste- og præstelærere var en pædagogisk uddannet kraft, som kunne lede elevernes fri studier, og som tillige helt var indstillet på menighedsskolens linie.

Et værdifuldt glimt fra menighedsskolen på Liselund gav Begtrup ved et møde i Høve i 1927:

»Se hvordan bibelen bruges, og spørg jer selv, om der er nogen af de såkaldte bibelkristne, der har mere gavn af bibelen end de, der bruger den på menighedsskolen. Man kunne kalde den en bibelskole, — sommetider truer den med at blive det, — men vi opdager, når vi ser nærmere til, at for de mænd, der udlægger den hellige skrift på menighedsskolen, er alteret ikke bygget på bibelen, men bibelen ligger på alteret. Og de benytter den frit, Niels Dael især i det gamle testamente og Morten Larsen især i det ny, frit i god forstand: Skriften tages op i levende menneskers mund og hjerte i samklang med, hvad der opleves i menigheden.

I kirkelæren, dogmatikken, er der på Liselund sket en meget betydelig forandring. — Vi kender ingen mere dogmefri præst end Niels Dael, men der er en art kristelig tænkning, som han på ingen måde er fremmed for, og som blomstrer på Liselund.

Jeg vil nævne et enkelt hovedtræk. Det er spørgsmålet om Kristi forsoningsdød. Mange af os ældre er jo blevet frigjort i sin tid ved Otto Møllers arbejde om genløsningen, hvor han vendte sig mod en fortvivlet jødisk lære, som fra middelalderens teologer gik over i den lutherske kirkeafdeling. Ifølge det rethaversystem, som denne lære var bygget på, var Gud vred på sin egen søn, og han var blevet en forbandelse for vor skyld. Vi har været glade ved at være frigjort fra dette, men dog haft følelsen af, at Otto Møller i sin kamp mod det var noget ensidig, at han havde sluppet noget af det kernefulde i den gamle kristelige betragtning af Jesu død for vor skyld, — at han i sin kamp mod vrægebillederne var kommet til at se bort fra noget, som *vi* må komme tilbage til, netop ved frit at tilegne os nåden i Kristus. Og der har jeg lagt mærke til, at der på Liselund gennem et yndigt, frit, vel helt ubevidst samarbejde mellem Morten Larsen og Niels Dael, er fremkommet en livsforklaring, som giver os det, der kan savnes i Otto Møllers fremstilling, giver os det, vi ikke kan undvære af det gamle, og giver os det uden det forargelige, som vi *måtte* gøre os fri af, så vi i lys af denne tankegang ser, at der ikke her er tale om Guds retfærdige vrede, — og at det dog er sandt, at Jesus bar alverdens synd, idet han som et virkeligt menneske gik ind i slægtens liv, tog det ind i sit hjerte og led det alt og bar det alt, næsten som en samvittighedsbyrde. Det giver igen den alvor i synet på Jesu død, som jeg ikke tror må borttages. I kampen mod det onde og i kampen for at bjerge menneskeslægten ved at gå ned til dens dybeste grund, til synden og døden, fører Jesus dem, der troende følger ham, op til at få del i hans hellige, guddommelige liv hos faderen. Hvad de to mænd her har ført frem, er sikkert groet i

deres egne haver, men jeg kan ikke tro andet end, at deres broderlige samarbejde har kastet lys over disse ting, til fælles gavn og til stor oplysning for andre kristne.«

Det blev som nævnt gennem årene mange, mange lærere, Liselund fik, og mange emner blev behandlet. Bibeltimer, kirkehistorie og missionshistorie var i forgrunden, men emner fra digtningen og Danmarks-historien blev også taget med.

Her skal som et eksempel medtages en oversigt over emnerne på menighedsskolen vinteren 1929-30:

Det gamle testamente.

Niels Dael: Profeten Esaias.

Det ny testamente.

Valgmenighedspræst V. Christensen, Mellerup: Det nytestamentlige kanon. Paulus' historie og indledningen til hans breve.

Valgmenighedspræst N. Petersen, Vallekilde: Indledning til Marcus-evangeliet og de 9 første kapitler.

Valgmenighedspræst Th. Thygesen, Tønning: Johannes evangeliet kap. 17-19.

Frimenighedspræst Morten Larsen: Romerbrevet 8,26-15,13.

Pastor Øllgaard, Odense: Efeserbrevet.

Bibelske skikkelser.

Sognepræst S. Noe-Nygaard: Stefanos, Filip og Barnabas.

Kirkehistorie.

Valgmenighedspræst P. Munch, Silkeborg: Det 17. århundrede og indledningen til det 18.

Valgmenighedspræst Anders Nørgaard, Vejstrup: Danmarks kirkehistorie i begyndelsen af det 19. århundrede.

Sognepræst Kaj Jørgensen, Verninge: Danmarks kirkehistorie fra oplysningstidens begyndelse til begyndelsen af det 19. århundrede.

Gudstjenestens historie og salmehistorie.

Sognepræst Severinsen, Bringstrup: Nadvergudstjenestens og trosbekendelsens historie.

Sognepræst Fr. Holm, Fruering: Gudstjeneste og salmer, Salmernes forhold til anden sand digtning.

Missionshistorie.

Frimenighedspræst Marius Olsen, Bovlund: Jerusalem mødet 1928, Stationerne i Indien.

Religionshistorie.

Valgmenighedspræst J. Krøgholt, Balle: De hedenske nordboeres livsfilosofi og gudstjeneste. Forudsætningerne for religionsskiftet.

Psykologi.

Sognepræst N. P. Nielsen, Vedsted: Bibelsk psykologi: Jesu Kristi personlighed og karakter.

Ester Möllerstedt: Fra den moderne psykologi.

Skole spørgsmål.

E. Noe-Nygaard: Lærerkrav og lærertyper.

Sociale spørgsmål.

Sognepræst Even Marstrand, Allerslev: Socialisme, anarkisme og bolschevisme.

Forskellige spørgsmål.

Sognepræst Johs. Fog-Petersen, København: Det lutherske verdenskonvent 1929.

Sognepræst C. Ludvigsen, Aabenraa: Kristendom og kultur.

Severinsen: Guds rige og verdensbilledet.

Thygesen: Determinisme og indeterminisme.

Personhistoriske foredrag

er holdt af Fr. Holm, Fog-Petersen og sognepræst Vedde, Holtug.

Litteraturhistorie.

Ester Möllerstedt: Af den nyeste tids danske og svenske litteratur.
Oscar Wilde.

Kunsthistorie.

Sognepræst Dalsgaard, Særslev: Bertel Thorvaldsen og hans kunst
(med lysbilleder). Chr. Dalsgaards religiøse billeder.

Geologi.

Statsgeolog V. Milthers: Den geologiske udvikling i Danmark under istiden og følgende tid. Jordens tidligere udvikling og forholdet til skabelsesberetningen i 1. mosebog.

Elevernes selvarbejde samlede sig om Grundtvig.

Undervisning i dansk, svensk, tysk og engelsk.

Der var altså en stor lærerstab på Liselund. Lærerne kom og rejste. De fleste blev en uges tid ad gangen.

Anders Nørgaard fortæller, at Dael sagde til lærerne, at de skulle råde med, der skulle holdes lærermøder, drøftes og vedtages o.s.v., men kom de så højtideligt, opfyldte af tanker om noget sådant, opdagede de snart, at de pænt og fornuftigt kunne lægge disse tanker til side. Niels Dael var Liselund.

Det er jo nok til dels rigtigt. Men et sandere billede af Daels arbejdsmåde får man dog nok gennem Skovmands referat af Daels tale den sidste dag på første Liselundmøde. Da sagde Dael følgende:

»Det er ikke sådan, at vi nu er kommen sammen en del, som har indflydelse på samme sag og nu vil drøfte den og afgøre den. Så kunne vi jo give os til at forhandle, fremsætte forskellige forslag og så, når vi havde drøftet dem tilstrækkeligt, sætte dem under afstemning og lade flertallet afgøre sagen. Derved ville jo det demokratiske blive ført ind i det, vi har for.

Men det demokratiske ville slå det ihjel.

Nej, det eneste, jeg vil med denne drøftelse, er dette: Jeg beder alle åbne sig for mig, komme frem med det, de tænker sig, komme selv med de allervildeste forslag, — jeg lover ikke at følge dem, men jeg vil lade det alt synke ned i min bevidsthed, i håb om, at det må være præget af det samfund i den gode ånd, vi har med hinanden her. Så tror jeg, at det, der er galt, skal fortæres, og det, der er godt, skal komme op igen. Det, som jeg vil, er altså dette: når arbejdet her er gjort, vil jeg tage hjem og — det er det andet stadium — lade alle indtrykkene herfra virke på mig, og sidde og snakke om dem med mig selv. Så kommer det tredje: jeg tager ud og taler med hver enkelt af dem, der har virket her. Af det, vi får ud deraf, skal *det næste* fremgå.«

En lidt langsommelig forretningsgang, vil nogen sige, men ikke nogen ilde fremgangsmåde, når det drejede sig om en sag som denne, hvor det gjaldt om, at der skete noget (og det gør der lettest, hvor en mand har et kald og føler et ansvar), og at der kom et nært og virksomt samarbejde mellem skolens medarbejdere.

Agnes Smidt har fortalt, at det en aften på Liselund blev drøftet, om man skulle have kvinder med på menighedsskolen. Lederne var uenige. Th. Helweg og Malting var imod, og Helweg mente, at der ville blive en bunke gamle kvinder, som ville søge skolen, hvis de

fik adgang. Det samme blev sagt også fra anden side, og de tilstedeværende yngre kvinder var lidt kede af, om der skulle blive lukket for dem. Endelig sagde en: »Nu, Niels Dael, sig så, hvad du mener?« Og han svarede: »Når det er tørre tider i menighedens liv, og kirkerne ellers er tomme, sidder der dog altid nogle gamle kvinder. De bærer menighedens liv igennem fra den ene store tid til den anden. Jeg elsker de gamle kvinder.« Så var sagen afgjort, Malling gav Dael hånden, han bøjede sig for det, der var blevet peget på.

Elevflokkene på menighedsskolen omfattede gennem årene: Gårdejere, unge piger fra landet, teologiske studenter og kandidater, lærere og lærerinder, sygeplejersker og tjenestefolk o.s.v.

De første vintre var der mange ældre, men gennemsnitsalderen dalede, og der kom ikke så få unge. En del konfirmander fra kredse længere borte boede på Liselund, mens de gik til forberedelse, og levede med i hjemmets liv og tog del i nogle af timerne på menighedsskolen.

En af eleverne på den første vinterskole, en mand, der senere blev præst, fortæller, at han i den første tid med beklagelse tænkte på, at Dael jo kun kunne gennemgå en lille brøkdel af den åndelige rigdom, der lå gemt hos profeterne, men efterhånden, som vinteren gik, svandt hans bekymring, for han kunne mærke, at Dael formåede at hjælpe dem til selv at arbejde videre.

Det særprægede ved bibelstudiet på Liselund er, at man ikke fæster sig så meget ved det teoretiske, det, som har interesse for sprogmanden eller historikeren, mener Ester Möllerstedt, — men fremfor alt tager hensyn til det praktiske, til det kristne liv. Det er i lys af dette liv, den enkeltes liv, menighedslivet, at de hellige skrifter

bliver forstået, man lader som Luther det ligge, som man endnu ikke af livet har fået oplysning om, — og det er på livet, de bliver tillempede. Dette behøver ikke at føre med sig, at bibeltimerne bliver prædikener eller udelukkende andagtsstunder. Det *er* et studium, der meddeles kundskab, — men levende kundskab, og opbyggelsen er ofte mere af den indirekte art, uden derfor at føles mindre stærk.

Forresten gjaldt dette: at gå ud fra livet og tage hensyn til livet — al undervisningen på Liselund.

Af stor betydning for menighedsskolens elever var den hjemlige atmosfære, hvori de levede. Både lærere og elever følte sig hjemme. Dertil gjorde fru Amelie Dael sit. Hun virkede i det stille og indirekte, men ingen kunne være i hjemmet i nogen tid uden at lægge mærke til hendes indsats.

Hun og Niels Dael oplevede den glæde at få fire børn. De to mistede de igen, Niels og Ingeborg. Lærere og elever på skolen fik del i både glæden og sorgen, og det knyttede dem til hjemmet.

Noget af det, som gav menighedsskolen sit særpræg, og samtidig noget af det, eleverne huskede længst, var mørkningstimerne hos Niels Dael.

I skumringen samledes alle, og Dael tog frem et eller andet og talte derom. Det kunne være en oplevelse, der var udgangspunktet, et træk fra kirkens historie, somme tider sammenhængende fra aften til aften, til tider tilsyneladende efter indskydelser. Det kunne også være træk fra livet i Argentina eller om Viggo Pedersen, da han malede den skønne altertavle i Havrebjerg frimenighedskirke. Det var i en tid, hvor maleren ikke havde balance i sindet, og han kunne ikke, mente han, men Dael havde sagt: »Vi får ingen altertavle, før du maler den«, og så tog han fat en skønne dag, »og

derude og ser på tavlen, lægger I mærke til det strålende lys, der er over englens kjortel — jo, for mens Viggo Pedersen malede den, fik han selv troen igen, han malede sig glad og fro, derfor lyser det billede af opstandelse og liv.«

En anden aften kunne Dael ud fra folkevisen om Agnete og havmanden tale om forholdet mellem mand og kvinde, mellem troende og ikke-troende og få sagt meget, der greb lige ind i tilhørernes liv. Det var livslære. Dael kunne fortælle om den unge pige, der sagde til ham: »Dael, om jeg elskede en mand aldrig så højt, jeg kunne ikke gifte mig med ham, hvis jeg ikke kunne dele livet i Høve frimenighed med ham.« Og han kunne føje til: »Ak, bitte børn, det er så vigtigt for et menneskepar at kunne dele det mindste og det største — men dette, livet i Gud, det er afgørende — ellers brister det. — Ja.«

Fru Laura Gravely, f. Balling, beretter:

»Vi, som har siddet ved Niels Daels fødder i skumringen omkring pejsen i hans smukke stue og lyttet til hans levende, stærke tale om det gamle testaments store menneskeskikkelser, vil aldrig kunne glemme, hvad vi hørte. Niels Dael havde vandret i mange år på troens veje sammen med patriarker og profeter, sammen med Abraham, Isak, Moses, Elias, Jeremias, Amos. De var hans venner. Han forstod dem. Deres kamp var hans, deres sejr hans. Deres ord fik liv på hans tunge.

Men også til det »moderne menneskes« tvivl havde denne troens mand svar, tit et overraskende svar. Jeg husker en gang, da en af eleverne udtrykte sin tvivl om et af Jesu undere. Hvad svarede Niels Dael? Det lune, jyske glimt kom frem i de blå øjne. — »Så du synes, bitte —, at det må have været for vanskeligt for

Vorherre at gøre sådan noget,« sagde han mildt og helt uden spydighed. Og så rullede hans fuldtonende latter gennem stuen.

Usømmeligt, letkøbt? Nej, Niels Dael var fintfølede som få åndelige lærere. Det var troens svar på tvivlens golde tale. Det var troen, der lo, så alle lænker brast.«

I nogle småvers har Ester Möllerstedt forsøgt at fastholde mørkningstimernes stemning:

Låt oss släcka lampan nu!
Rör om glöden i kamin!
Allt är tyst — så talar du.
Milda skymmingtimmen sakta
smugit sig i rummet in.

Av varandras anletsdrag
blott en strimma skymta vi,
inåt, mot vårt eget jag
se vi, som om livets gåtas
lösning låge gömd däri.

Men du talar. Dina ord,
skimrande av andens glöd,
vinka själen över jord,
vinka bort från våre egna
hjärtens strid och sorg och nöd,

bäre om en annan strid
och en annan möde bud,
den, att i en syndens värld bereda,
give rum för Guds och Gud.

När vi sitta samman då
här i hemmets stilla bo,
och som fågelungar små
sammen räcka våra huvud
uppåt uti hopp och tro,
vad behöva vi väl mera?
Här ha våra hjärtan ro.

Menighedsskolen havde sit eget præg, forskelligt fra de store møder. Der blev arbejdet med Grundtvigs, Søren Kierkegaards og Luthers skrifter ved siden af de bibelske og andre kirkehistoriske emner, gæstelærerne kom med.

De store møder i januar og august, der begyndte med 150 og senere kom op på 5-600 deltagere, var for så vidt også arbejds møder. Der blev budt på ikke så få daglige timer, det var i hvert fald ikke noget feriekursus, men i stedet for læsning og selvstudium bød de på samtaler. Her mødtes mennesker fra mange geografiske og åndelige himmelstrøg. Min lærer fra børneskolen kom til Liselund i august. Han boede afsides i Vestjylland og søgte næring for sit kristenliv. Hvilken oplevelse var det ikke for en sådan mand fra en stille egn at komme til Liselund, og første dag komme i samtale med Jørgen Eriksen, Sundeved, og en lærer fra Hammerfest i Norge og lytte til fru Franks fra Vestindien og Kina-missionær frk. Plum. I den store dejlige have stiftedes bekendtskaber i pauserne. For mange blev verden større under samtalerne i havens gange.

Som møderne voksede, måtte Liselund udvides. Selv om menighedernes gæstfrihed var stor, måtte der skaffes husplads på selve Liselund.

Jeg husker en søndag i sommeren 1918. Da gudstjernen var forbi, bad Niels Dael menigheden gå med over i forsamlingshuset til en kop kaffe. Der var noget, han gerne ville tale med dem om.

Der var fyldt både i kirken og forsamlingshuset. Efter kaffen kom Dael frem med sine bekymringer. Indmeldelserne til augustmødet strømmede ind, langt flere end der var plads til. Indkvartering kunne vel nok skaffes i egnen, men mødesalen blev for lille. »Hvad

skal vi gøre? Jeg er ked af at sige nej til nogen.« Byg en større sal, var svaret. Jamen, hvor skal pengene komme fra? Byg bare, så kommer pengene nok.

Det var vel de færreste, der ville bygge på det grundlag, men Niels Dael kunne trøstigt gøre det. Der var solide og offervillige folk både i menigheden og omkring Liselund.

Bygmester Olsen i Slagelse tog fat, og på tre uger rejstes en sal til 5-600 tilhørere. Der arbejdedes til ud på natten den sidste dag, før mødet skulle begynde.

Det blev ikke sidste gang, der byggedes i iltempo på Liselund. Nogle år senere kneb det med indkvarteringsplads til de sidste deltagere, og det blev foreslået at bygge et hus af træ i haven. En fredag aften stod Niels Dael og Olsen og udså pladsen. Der stod nogle ret velvoksne træer på stedet. De blev fældet om lørdagen, og otte dage senere boede 25 mennesker i det hus, som i ugens løb var rejst på stedet. »Aladdins slot«, kaldte vi det.

Et par år deltog jeg i sommermødet. Det var en rigdom i de modtagelige ungdomsår at tilbringe et par uger et sted, hvor der var dagligt åndeligt gæstebud som her. Der var hungrige og søgende mennesker af mange slags, og der var en mere broget og alsidig samling af lærere og vejledere end noget andet steds i landet.

Niels Daels frisind og vidsyn gav plads for dem alle, og hans stærke på een gang særprægede og charmerende personlighed bandt de mest forskelligartede mennesker til ham og Liselund. Her kom højskolemændene — først Begtrup og Bredsdorff, senere Rosenkjær, Hans Lund og Arnfred, Uffe Grosen og Erik Appel. Biskopper fra Norge og Sverige, missionærer fra Indien og Kina, dansk-amerikanske præster o.s.v. I begyndelsen

landets grundtvigske generalstab, senere suppleret med mange andre — lige til professor Vilh. Grønbech og forstander Jens Byskov. Eivind Berggrav siger i sit stykke om »Trolldanden på Liselund«, at Dael havde samlet en ren Noahs ark af mærkværdige »ordførere« fra dansk kirke- og åndsliv. Nogle murrede over Grønbech. »Han er jo ikke en gang kristen«, sagde de. Men Dael svarede: »Ham vil jeg nu have«, og han brød sig ikke om, hvad der så ellers blev mukket. Daels begrundelse kunne være forskellig. Somme tider sagde han »om ikke vi trænger til Grønbech, så trænger Grønbech til os!« eller: »Den mand ved, hvad ånd er.«

Grønbech kunne være udfordrende, og forsamlingen kunne sidde og se spændt på Niels Dael, men ikke en mine fortrak sig i hans ansigt, og efter foredraget sagde Niels Dael som til alle de andre: Tak! Tak! Tak! Berggrav havde Dael mistænkt for at more sig, når folk således blev udfordret. Han kunne sige »vi bliver ellers altfor indespærrede og for selvglade i vore egne korrekte meninger.«

Da Liselund-møderne var blevet store, var der dem, der mistænkte Dael for at kalde på de talere, folk gerne ville komme efter. Jeg tror, ledemotivet for ham var, at det var folk, der havde noget at sige. De mænd, der ved deres ord kunne sætte noget i gang i hans eget sind, ville han gerne, at også andre skulle høre. Og han fulgte forbavsende godt med i bladene, vidste, hvad der var fremme i tiden, og hvem der kunne sætte tankerne i bevægelse.

Selv talte Dael oftest om profeterne. Han havde kendt dem og kunne tale om dem som den, der havde levet sammen med dem og kendt deres kamp. Derfor kunne de få lov til at tale til os gennem ham. Ellers

talte Dael ikke meget selv. Han sad ved siden af talerstolen og så ud over forsamlingen, mens andre talte. Hans smil lyste velsignelse over alle. Selv om han kun sjældent havde ordet, var det ham, der prægede mødet fra først til sidst.

Hans gode ven Morten Larsen var en ildsjæl som apostlen Paulus, hvis ord han tolkede. Hvor kom bibelens skikkelser os nær gennem de to. Profeter og apostle var ikke fjerne skikkelser. De færdedes iblandt os, og de lærte os, at alt er samtidigt i åndens verden.

Siden blev professor L. P. Larsen en flittig gæst både på møderne og menighedsskolen, især efter at han sluttede i Indien. Han havde tidligt kontakt med Niels Dael, og da han i 1923 skulle holde et »fortsættelseskursus« for arbejdere i kirkens tjeneste i Sydindien, skrev han til Liselund og Frederiksborg højskole om økonomisk støtte og fik begge steder fra gode pengegaver.

L. P. Larsen var fortrolig med bibelen som få, var klar i sin fremstilling og afsatte altid tid til spørgsmålsbesvarelse. Han hørte ikke hjemme i den grundtvigske lejr, men befandt sig godt på Liselund. Det skyldtes »den ånd af fordragelighed og frihed for enhver dømmen og sætten skel mellem mennesker, som kendetegnede Liselund«. Der var år i trediverne, hvor han tilbragte 26, 35, 39, ja, et år 46 dage på Liselund.

Der var højt til loftet og vidt til væggene på Liselund. De kendte retningsstel smeltede her. Jeg husker, at den kendte indre missions præst Julius Ifversen sad der så glad som et barn til juletræ, og han erklærede, at når han kom hjem til sine egne, og de så spurgte ham, om disse grundtvigianere ikke var nogle overfladiske mennesker, så ville han sige nej. »Vor broder i Herren, Morten Larsen, graver her et spadestik dybere, end vi

er vant til. Vi taler så ofte om omvendelse een gang for alle, men han taler om en daglig omsindelse.«

Det kunne ske, der blev diskussion, endda hvas diskussion. Jeg husker en holmgang mellem den veltalende pastor Fr. Holm, Fruering, og professor J. Oscar Andersen, der begyndte med, at Holm bidende sarkastisk henvendte sig til »lægmanden hr. professor dr. theologiæ J. Oscar Andersen«. Professoren havde været med til at underskrive en henvendelse til landets præster fra »en kreds af kristne lægmænd«, og Holm mente, det var det værste sammensurium, han længe havde læst. Den skarpe forhandling mellem de to mænd om kirkepolitiske spørgsmål var alt andet end opbyggelig, men det var sjældent, det gik så hårdt til.

Th. Bisgaard mindedes, da en tidehvervsmand første gang talte på Liselund. Det var pastor Poul Olesen, Sdr. Omme, »og det skal siges til hans ros, at han tonede rent flag uden hensyn til, om det, han sagde, skurrede i ørene. Han satte tingene på spidsen, så han blev fulgt med levende interesse om end med stigende uvilje fra den overvejende del af forsamlingen. Og da der om aftenen var frit ordskifte om de synspunkter, pastor Olesen havde sat frem, var det slet ikke let at være ham. Han trængtes fra alle sider af angribere, og jeg tror ærlig talt, at han var glad, da klokken blev så mange, at han måtte forlade mødet for at nå toget til Jylland. Da takkede Dael ham pænt og sagde, at han skulle være velkommen på Liselund en anden gang.«

Bisgaard fortæller også, at det var i de år, da Karl Nielsen holdt sine flammende, noget søgte »ligtaler« over den grundtvigske retning, og Morten Larsen med sit lune glimt i øjet svarede: »Den kan leve længe, som lyves død«.

Aftenerne blev også brugt. Det kunne være Agnes Smidt eller fru Esther Malling-Pedersen, der læste op, eller Sigrid Trier måske, det kunne være den stilfærdige, fine komponist og højskolelærer Thorvald Aagaard fra Ryslinge, som havde sangtime.

Der kunne også være spørgetime. Der kunne under dagens foredrag og bibeltimer opstå spørgsmål, som det var på sin plads at få drøftet. Jeg mindes sådan en aften, hvor Morten Larsen, der ved siden af Niels Dael var Liselunds førstekraft i mange år, og biskop Valdemar Ammundsen, havde lovet at svare. Det var to vidt forskellige mænd, den lærde kirkehistoriker og den vestjydske præst, men hvor blev det en god aften. De fandt ind til kærnen i de mange famlende spørgsmål og svarede hver ud fra sine forudsætninger. De var begge dybt alvorlige mænd med stor livserfaring rede til at hjælpe dem, der var i åndelig nød.

Lyse sommeraftener kunne haven også blive samlingsstedet. Jeg husker et år med en stor flok svenske lærerinder, en hel flok fra Island, ja, der var også unge fra Danmark, i hvert fald var der jo alle pigerne, hjælperne. Det var unge piger fra menighederne og fra Liselund venligtsindede hjem, der stillede sig til rådighed. Uden løn gav de deres arbejdskraft i køkkenet og iøvrigt. De fik lov at høre eftermiddagens foredrag og var med i samværet efter fyraften. I en række år var der så mange frivillige hjælpere, at fru Dael måtte have dem på venteliste. Denne brogede flok af unge legede i haven: »Syv raske flickor i en ring« og andre sanglege. De høje stammer, det grønne græs, havens blomster, de unge pigers muntre sang og leg, alt åndede en skøn harmoni. De ældre stod i en rundkreds og glædede sig ved synet af ungdommen. Der

var alle slags mennesker, husmandskoner og politikere, præster og lærere, bønder og studerede folk. Vor nuværende dronning spurgte under et besøg Dael, hvad det var for folk, der kom på Liselund, og han gav det for ham betegnende svar: »Her kommer både onde og gode, både retfærdige og uretfærdige. Her kommer præster uden menighed og menigheder uden præst.« Jo, de stod der alle i ringen. Lidt for sig selv stod en fremmed udseende skikkelse. Han var høj og slank og røg cigaretter. Verdensfjern så han ud, og dog tror jeg, han var fuldt nærværende, og hvor fremmed han end kunne være i selskabet her, tror jeg, han glædede sig over den friske ungdom.

Det var digteren Helge Rode.

I en pause stod Eivind Berggrav pludselig midt i kredsen og fortalte gamle norske folkeeventyr om »Da mannen skulle stille hjemme« og »Da Fanden var i nødden«. Han gengav dem med strålende oplagthed, man skulle tro, han var skuespiller, og ungdommen flokkedes om ham.

Efter en sådan aften kunne det hænde, at ungdommen og de yngre gik tur. Jeg husker en sådan, hvor vi havde fået Anders Nørgaard med. Han var i sit es. Turen gik ud til skoven og ind mod Slagelse forbi sygehuset. Med frisk sang gik det. Sygehusvinduerne kom op, og patienterne lænede sig ud. Vi standsede, og Nørgaard fik de svenske lærerinder til at synge flerstemmigt. Efter hver sang lød der bifald inde fra sygestuerne. Turen gik videre ind gennem lystanlægget. Folk sad ved bordene uden for restaurationen i den lune sommeraften. »Vi skal ha en sang«, sagde Nørgaard. Og så lød danske og svenske sange op mod den lyse nordiske himmel, og der sluttedes med en aftensang. Der var mange gæster,

der gik fra kaffe- og ølbordene for at opleve det pust af ungdom og skønhed, som flokken fra Liselund bragte med sig.

Men hjemme på Liselund sluttede aftenen, hvad dagen så end havde bragt, altid på samme måde. Niels Dael, der altid selv sang for, istemte verset:

Skriv på min seng og sovetræ:
Her hviler han i Herrens læ,
hvis synd er skjult i Jesu sår,
han her en nattehvile får.
Der han slog verden af sit sind,
da lukte han sin Jesum ind.

Altid det samme vers af Kingo. Og efter hvert møde lød det bestandig fra Dael: Tak, Tak, Tak! Der var vel dem, der syntes, det var underligt med denne gentagelse. Som hellere ville have variation. Det var ikke, fordi Dael ikke kunne variere. Men gentagelsen var udtryk for en grundstemning eller rettere en livsholdning, som skulle fastholdes og understreges. Takken var bud fra en sindsindstilling, han havde fået i Argentina, som hans brev til Schrøder viser. Livet havde lært ham, at den, der kan sige tak, får mest ud af livet.

Der var folk, som var kritisk indstillede overfor Daels ledelse af Liselund, som alligevel bøjede sig for ham. Typisk er Anders Nørgaards hilsen til Daels 75 års dag:

»Undertegnede har — som vist adskillige andre — ikke altid ment, at Niels Dael styrede Liselund, som han burde og skulle. Liselund burde være et sted, hvor kræfterne samledes om at give det grundtvigske kirke- og ordsyn udtryk, naturligvis ikke i dårlig forstand som udklækningsanstalt for grundtvigianere, men hvor man fra grundtvigsk side gav, hvad man havde til oplysning

om kristen- og kirkeliv. Det fandt jeg mere nødvendigt og værdifuldt end at give alt, hvad der for øjeblikket var til drøftelse, en tumleplads, oprette et slags torv i Athen, hvor man kunne høre og spørge nyt.

Sådan noget lignende har jeg sagt til Niels Dael, når jeg knurrede, fordi jeg ville have mit eget frem. Men naturligvis lo han ad mig. Han har vel nok tænkt, at kun kærlighed gør seende, og vidste jo godt, hvem der havde kærligheden.

Og jeg har jo altid måttet indrømme, at Liselund er Niels Dael. Til sidst også, at det bør være Niels Dael . . .«

Det var ikke muligt at få adgangskort til en enkelt mødedag på Liselund. Et 14 dages møde var en enhed. Det skulle ikke stykkes ud. De nysgerrige skulle ikke have adgang. Der var ikke lejlighed til bare at komme og høre ens yndlingstaler. Alt eller intet. Dog indrettede Dael det således, at der hver gang blev holdt et offentligt møde i Slagelse, hvor en større kreds kunne få del i smulerne fra de riges bord.

Der kunne samles et tusind mennesker eller mere. Og når biskop Berggrav så begyndte en tale med at sige: »Jeg vil tale om *den døde Gud*«, så var folk lyttende fra først til sidst. Berggrav var i mange år fast gæst på Liselund, og de breve, han og hans hustru vekslede med Niels Dael, var mangfoldige.

Det kunne være fristende at begynde at fortælle om mange af talerne og tilhørerne på Liselund, men bogens pladsforhold tillader det ikke. Et par nære venner og medarbejdere omtales i særlige kapitler.

Her skal omtales et par særlige besøg.

I 1922 gæstede den mærkelige indiske evangelist Sundar Singh Danmark. Han kom også til Liselund og skønt mødet kun var lidt bekendtgjort, strømmede folk

til fra hele Sjælland, ja, endnu længere borte fra. Sundar Singh ville helst tale inden døre, men det lod sig ikke gøre.

Inden mødetid måtte politiet ud i Slotsalleen for at holde orden. Haven på Liselund var et folkehav, der var vel samlet 5000 mennesker. Sundar Singh holdt sig i ro på sit værelse, til mødet kunne begynde. Niels Dael bød ham velkommen på engelsk og sagde til forsamlingen: »Den mand, som gæster os i dag, er en af dem, som Gud har hvisket de rige ord i ørene, for at han skal råbe dem ud fra tagene.«

Sundar Singh gik ud fra ordene: Bed uafsladelig, og talte om bønner som det åndelige livs åndedræt. Gennem mange træk fra sit eget liv talte han om den levende Kristus, ikke ham, som var eller som kommer, men ham, som er midt iblandt os.

Da folk var borte efter mødet, gik Dael og Sundar Singh en tur til de gamle klosterruiner. Besøget var en oplevelse for Niels Dael. Han vidnede sådan:

»Sådan, som han prædikede, ville du jo gerne selv prædike. Det er det samme, du selv strider for at komme ind i. Jeg følte et så levende fællesskab med det menneske, meget mere end med mange danske ...

Hvor fik jeg den dag et mægtigt indtryk af åndens enhed her i verden, åndens magt, åndens evne til at skabe enhed.«

Det var missionær Anne Marie Petersen, der havde givet Sundar Singh forbindelse med Liselund, og Dael sendte hilsen med ham ud til hende.

I 1944 blev Liselund taget af tyskerne, og Dael måtte bo inde i Slagelse.

I 1946 holdtes det første sommermøde på Liselund efter krigen, og året efter fik mødet påny et stærkt nor-

disk indslag, både hvad talere og tilhørere angik, Manfred Björkquist talte om nutidsmennesket og kristendommen, og fra svensk side talte tillige Johs. Hallbäck og Ester Möllerstedt. Fra Norge Eivind Berggrav og Francis Bull. Den sidste om oplevelser i tysk fangenskab på Grini.

Men det, som gav dette møde sit særlige præg, var alligevel, at Niels Dael havde indbudt den kendte tyske præst Niemøller, der havde mange års fangenskab bag sig, til at tale om den tyske kirkes situation.

Det skete i Sct. Mikkels kirke i Slagelse den 3. august. Det var første gang, en tysker talte offentligt i Danmark efter besættelsen, og der var stor tilstrømning til kirken. Mødet var kl. 20. Kl. 19 åbnedes dørene, og et kvarter efter var kirken fyldt. Der var op mod 2000 mennesker i kirken, og adskillige hundrede måtte gå uden at kunne komme ind.

Efter salmen »Vor Gud han er så fast en borg« talte Niemøller om kirkens situation i dagens Tyskland, en stærk personlig præget tale.

Bagefter stod den 90-årige Niels Dael frem i kordøren og sagde: »Jeg er så usigelig taknemlig mod Gud og pastor Niemøller«. Han opfordrede folk til ved udgangen at give en gave til de kristne i Tyskland. Er det ikke et træk, der viser os Niels Dael, at han, den gamle præst, var den første til efter krigen at række hånden ud til tyske kristne, som havde lidt?

Der var andre møder på Liselund end dem, her er omtalt: Sociale møder, nordiske menighedsmøder, og Liselund-møder blev afholdt på Voss folkehøjskole i Norge og Sunderby folkehøjskole i Nordsverige. Møderne på Liselund blev vel også et forbillede for andre

danske menighedsmøder, ligesom skolen gav Anders Nørgaard tanken om en dansk kirkeskole.

Men menighedsskolen og de store møder var Liselund. Her var Dael leder, og her ordnede hans dygtige hustru, fru Amelie, alt det praktiske bag kulisserne.

Her var Niels Daels arbejdsplads gennem de mange år, hans lykke og hans hjertes hjem hernede.

Og da han blev gammel, lod han og hans hustru ved et gavebrev Liselund overgå til en selvejende institution.

Holger Begtrup og Niels Dael

Der udkom i sin tid et blad, som hed »Folkelæsning«. Udgiveren, Mads Jepsen, forfulgte mænd som Begtrup, Bredsdorff, Brücker og Jakob Knudsen. Bladets »moraliske« og »kristelige« fernis virkede vildledende i mange grundtvigske hjem. Her opfattedes Begtrup og Bredsdorff som åndsradikale æstetikere, der var kommet på afveje og havde fjernet sig fra det ægte grundtvigske livssyn.

I historiens lys tager det sig noget anderledes ud. Ingen i vort land har gjort mere end Holger Begtrup til at gøre Grundtvigs skrifter kendt i videre kredse og få har skrevet bedre om ham.

Og når »Tidehvervs« spidse penne ikke gik så hårdt i rette med disse mænd, skyldtes det sikkert, at de ikke alene var Grundtvigs ægte disciple, men også Otto Møllers lærlinge. Hvad Tidehvervs folk delvis havde annammet udenlands fra, havde disse mænd på deres måde modtaget fra hjemlige kilder.

De hørte til Niels Daels vennekreds.

Holger Begtrup havde han til lærer på Askov, skønt denne var et par år yngre. Sin kæreste fik han anbragt i huset hos Begtrups, så han kom der dagligt. Det førte til et livslangt venskab, hvis betydning var let at mærke, når man kendte dem begge.

Den lidt tillukkede fru Johanne Begtrup blev som et andet menneske, når Dael kom på besøg på Frederiksborg højskole, åben og livlig i samtalen med ham.

Da Dael kom hjem fra Argentina, havde Begtrup begyndt sin højskolegerning i Nordsjælland, og det varede ikke længe, inden Niels Dael blev en kær gæst, der også talte til Begtrups og skolens vennekreds.

I efteråret 1909 byggedes den lille frimenighedskirke ved siden af højskolen, og her prædikede Niels Dael i regelen en gang om måneden. Ulrik Plesner var kirkens arkitekt, og Niels Skovgaard smykkede altervæggen med en stor fremstilling i kalkmaling, af to hjorte, som drikker af kilden ved korsets fod.

Kredsen i Frederiksborg var ikke stor, men Dael følte sig inderligt knyttet til den. Kom der noget frem i menigheden, som der var delte meninger om, tog han sig det meget nær.

En gang havde en af menighedens kvinder udtalt sig om, at det var hende en lidelse at høre Dael bruge udtrykket syndsforladelses ordene, og Begtrup lod sig forstå med, at han heller ikke syntes om dem. Det førte til et par breve, som gengives her, også fordi det, der siges deri, kan være til oplysning for andre.

Liselund, 17.-11.-1931.

Kære ven!

Jeg må forklare dig, der er *en ting*, jeg er så angst for, det er at synde imod ordet. Da forlader kraften ordet, og det bliver tomt og fattigt for én. Efter det jeg hørte ved sammenkomsten hos Ole Jensens, går jeg nu hver dag og lider under, at jeg ved nadverbordet har udtalt disse ord: »syndsforladelses ordene«, da det for I. var en lidelse at høre dem udtale, og du helst ikke ville høre dem.

Jeg fik en dag besøg af en kendt grundtvigsk præst, som både du og jeg sætter stor pris på. Han var i nød

med denne tilsigelse og spurgte mig ud om mit syn. Jeg svarede, jeg kan umuligt se det anderledes, end at vor Frelser har *udsendt* os med disse ord som et glad budskab. Med eller uden forbindelse med nadveren er for mig det samme, men det er et budskab, der skal bringes.

Pludselig knælede han ned og bad mig: »Vil du så ikke tilsige mig mine synders forladelse.« Det blev for os en god og indholdsrig stund.

Jeg kan ikke sige, men jeg har hørt mange præster sige: »Med den magt og myndighed der er mig givet tilsiger jeg eder...« Det er katolsk præstevælde. Jeg kan heller ikke sige, som jeg hørte nys i Holstebro: »Når I af hjertet angrrer eders synder, så kan jeg forsikre eder«, o.s.v. Nej, det minder om skriftemålet. Og desuden så er disse ord, som alt hvad Gud giver, *givet uden mindste betingelser*.

Jeg bliver vist nødt til at sige dig, der er sikkert sjældent en nat eller dag, hvor jeg ikke drives til at gentage og gentage: Forlad mig min skyld, tilgiv mig — tilgiv alle andre, hele den stakkels slægt. Syndserkendelse er noget, der lever hele tiden i mig, derfor trænger jeg også stadig til det gode budskab om syndernes forladelse, det er givet Guds menighed at bringe.

Ved præstekonventet på Nyborg Strand talte jeg om syndserkendelse og talte om det som noget, der *altid fulgte* os. Ikke som en gennemgang indtil en helt anden tilstand. For Indre Mission indtil det at kaldes Hellige. For en del grundtvigske indtil dette, vi har fået vore synders forladelse i dåben, så vi trænger ikke mere til at høre dette tilsagt med vore synders forladelse. Jeg var egentlig angst for at holde den tale, men det var over mig, at jeg skulle.

Bagefter overvældedes jeg med varm og hjertelig tak som aldrig før. Indre Missions præster, grundtvigske præster takkede lige varmt. Nogle tog mig om halsen. Biskop Ammundsen, som ledede møderne, sagde ingenting, men strøg mig varmt over kinden. Beskow, Birkegården, kom og trykkede min hånd og sagde en tak så fint og stille, som kun denne mærkelige skikkelse kan det. Mest indtryk gjorde en præst, der vist hørte til Indre Mission. Da vi blev alene, sagde han, at han havde lidt så forfærdelig under dette med syndsbevidsthed, at det gerne kunne have gået ham som Judas, omend måske på en pænere måde. Nu så han, at det, han havde anset for det unormale, det var i virkeligheden det normale. Det gør så stort et indtryk at se en voksen mand græde, som han gjorde.

Det er ikke mange aftener siden, jeg fik det stadfæstet, efter at jeg havde talt derom for funktionærerne på Filadelfia. Dr. Schou sagde bagefter, jeg ville gerne, alle mine patienter skulle have hørt det foredrag, for det er det, vi strider med hver dag her. Han og de to præster sagde, at det var det tunge ved de syge der, at havde de syndsbevidsthed, kunne de kun rumme den og ikke syndsforladelsens ord, og så blev syndsbevidstheden hos dem til en helvedes angst. De stred dagligt for at få dette evangelium om syndsforladelse *ind* hos dem.

I kunne vel ikke stille, uden der blev nogen tale derom, få en til at prædike hos jer de første par gange, så jeg fik tid til at klare, hvordan jeg må tage det. Det forekommer mig at være lettest for mig, at jeg helt undlader tilsigelsen. Det er jo urimeligt at forkynde det ord, når nogen sidder og forarges derover eller er ked af at høre det. Men det vil måske også derved blive fattigere for mig og måske for nogle andre, ja, det sidste ved jeg jo

intet om, for ingen udtalte sig uden dig og I. Det ville jo klare noget, hvis man vidste, hvordan de andre havde det.

Her kan jeg nok øjne den fare, der er ved, at grundtvigianismen har udformet sin særlige teologi, det tager noget af friskheden og umiddelbarheden af den, skiller sig vel også mere ud fra anderledes tænkende i menigheden.

Så får I de varmeste og kærligste hilsner

fra eders gamle ven

Niels Dael.

Begtrups svar:

26. novbr. 1931.

Kære ven!

Du har ret i, at spørgsmålet om syndsforladelse ikke kan affærdiges med, at den har Gud een gang for alle givet os, da vi blev døbt. Dåben er ganske vist kilden dertil som til hele vort nye liv i Kristus. Men kilden tørrer ud, hvis den ikke kommer til at danne en levende strøm gennem hele vort liv.

Jeg kan heller ikke tænke mig noget levende kristent menneske, der kan gøre sig færdig med syndsforladelsen som noget blot forbigangent.

Men især vil jeg holde mig til, at vi i vor trosbenedelse daglig nævner »syndernes forladelse« og i vort Fadervor dagligt beder: »Forlad os vor skyld.«

Også nadveren har jo med dette at gøre i kraft af vor Herres egne ord: »Mit blod udgydt for jer til syndernes forladelse.« — Deri finder jeg den tilsigelse af syndernes forladelse, som vi trænger til.

Derimod har jeg ikke trang til, at et andet menneske skulle tilsige mig dette. Og hvis man siger, at det også ved »skriftemålet« er Vorherre selv, der gennem præstens mund tilsiger os dette, så synes jeg, vi er på vej til at gøre et sakrament af dette skriftemål.

Således er mit syn på den sag. Men deri ligger det aldeles ikke, at mennesker, der tynges af deres syndsbevidsthed, ikke kan lindres ved, at en medkristen kan minde dem om, at Gud ved Kristus har tilgivet dem al deres skyld, ja, at de *skal* tro derpå, som den gamle munk sagde til Morten Luther under hans sjælevåde i klosteret.

Når det forstås ret, således som jeg tænker, du gør, så har jeg heller intet at indvende imod, at denne gode påmindelse kommer til os, før vi går til alters. Men jeg mener, at det nok kunne trænge til at gøres klart for altergæsterne, at de egentlig ikke *får*, men kun mindes om syndsforladelsen ved præstens ord, og jeg frygter — måske med urette — for, at de store ord »i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn« skal bestyrke en fejltagelse i så henseende.

Da vi nu har vekslet tanker om disse spørgsmål, vil jeg gerne fremdeles deltage i »skriftemålet«. Og jeg tror, at de allerfleste her i kredsen ønsker, at det ikke bliver afskaffet.

Jeg håber derfor, at du, min kære ven, trøstig kan fortsætte i den gamle skik dermed også her hos os.

Men jeg kunne ønske, at du, når du kommer her igen, vil holde den tale om syndserkendelse og syndsforladelse, som du omtaler i dit brev. — Vi kan vist alle trænge til at få den sag hjertelig oplyst.

Nu beder jeg dig om, at du med godt mod vil komme igen på sædvanlig vis. — Synes du, jeg har sagt kolde

ord om en hjertesag, så må du også overfor det bruge den syndsforladelse, som Gud har givet os, og som vi derfor skylder hinanden.

Kærlig hilsen fra Johanne og mig til dig og Amelie

din gamle ven

Holger Begtrup.

Holger Begtrup var vel den rigest udrustede af sit slægtleds højskolemænd, hans sprog det smukkeste dansk, der kunne tænkes, hans evner som folketaler var ualmindelige. At komme på skole hos ham var at komme ind i et kristent hjem, hvor bekendelsen og lovsangen hørte hjemme. Her levedes til daglig i det, Gud har givet os i menigheden, og Holger Begtrup havde intet højere ønske for sine elever, end at de måtte få del i dette.

Begtrup var med på Liselund fra begyndelsen. Mest ved de store møder.

Ved 25 års festen den 27. januar 1934 sagde han bl. a.:

»For os, som deltog i mødet i januar 1909, vil det stå som et lyspunkt i vor livshistorie, og jeg tror, vi vil mindes det helt ind i evigheden, fordi livets ånd underlig rørte vore hjerter i de dage.

For dem af os, som allerede den gang hørte til »de ældre«, blev det møde en glædelig fornyelse af »vennemøderne« i vor ungdom. Og for »de yngre« blev det i mange tilfælde en indvielse til det kristelige fællesliv, som de trængte til og længtes efter. — Vi samledes alle

i følelsen af, hvor velsignet det er at forenes i ord og ånd om det bedste, som mennesker kan dele med hinanden: Guds nådegaver til os i Jesus Kristus. Dette åndelige fællesskab var det, som skabte den *hjertelige* stemning imellem os, der mødtes fra alle Danmarks egne, og lod glæden lyse over os med dens inderlige klang i sang og tale. — Gud ske lov for den oplevelse.«

Begtrup mindedes en del af medarbejderne på Liselund og fortalte om det åndelige liv i Vendsyssel, som Niels Dael var udgået fra.

Han sluttede med ordene:

»Vi ved alle, at gerningen her har virket i stedse videre kredse, og at Liselund er vokset til noget andet og mere end et hyggeligt samlingssted for »grundtvigianere«. — Men lad os følge Niels Dael i dette: aldrig at glemme livsflodens udspring, som er i Guds nådegaver til os ved dåben og nadveren med livets ord til samling af alle troende kristne.

Gud velsigne fremdeles gerningen på dette sted!«

Hvad Begtrup betød for Niels Dael, får man et billede af gennem den hilsen, han gennem Højskolebladet sendte »Til vennen Holger Begtrup« til dennes 70 års dag:

»Jeg hilser og takker dig. Jeg tænker ikke på dine meninger, dit store arbejde, din ualmindelige intelligens. Jeg takker for *dig selv*, for den glans, der har ligget over din personlighed, og som fra dig også har skinnet ind i mit liv; takker dig for dig selv, som du var, da vi i ungdommens dage mødtes på Askov, som du var, da jeg var langt borte fra Danmark, som den ven du var, da jeg kom tilbage, som den ven, du har været for mig gennem de mange år siden.

Et venskabs rigeste udbytte er denne hjærtets levende, virkelige forståelse, hvormed det ene menneske kan møde det andet, og som er en forudsætning for åndens arbejde, ja som i høj grad betinger åndens arbejde i mennesker. Det var den flok, som sad *endrægtelig* til-sammen, optaget af det samme, som ånden kom over.

En gang var der *en*, som sagde til sine venner: I er dem, der har været med mig i alle mine prøvelser. *Været med mig*. Det er deres inderlige personlige forhold til ham, som udgør deres store værdi for ham.

Andre vil i dag takke dig for den højskoleborg, du byggede, for alt dit arbejde der og ud over Danmark, og derfra endnu videre ud. Jeg takker for mennesket og vennen Holger Begtrup. Jeg vil ikke bruge tillægsord, *gode ven, trofaste ven, gamle ven*, men vennen, vennen.«

Min hustru og jeg havde et år den glæde, at Holger Begtrup og Niels Dael sammen kom til vort julemøde på Brøderup højskole. Hvor var det dejligt at have dem begge på besøg og høre dem tale i den tætfuldte skolestue, hvor julelysene skinnede og granen duftede. Bedre forberedelse til julen syntes vi ikke, vi kunne få i vort hjem. Vi havde kendt dem begge fra vore unge år og holdt af dem, fordi de havde betydet så meget for os.

Og det var så opbyggeligt at være vidne til de to mænds varme venskab.

De kunne drille hinanden. Holger Begtrup kunne sige: »Du læser nu for lidt, Niels!« — »Ja, det kan godt være,« lød svaret, »men jeg er nu bange for det læsen.« Men de højagtede gensidig hinanden. Som elev på Frederiksborg har jeg hørt Begtrup tale om Dael med den største respekt for hans arbejde, og Niels Dael skrev om Begtrup:

»Ingen har som Holger Begtrup fået den nådegave givet fra Gud at skildre livet i de frie kredse i Danmark, og den danske menighed vil alle dage stå i stor taknemlighedsgæld til ham for det yndige arbejde, han der har gjort. Hos ham var nådegaven forenet med en usædvanlig stor flid.«

Lars Eskeland og Niels Dael

På rejse i Vendsyssel i 1904 kom Niels Dael i toget i samtale med en nordmand, der havde billet med båden fra Aalborg til København, mens Dael skulle hjem til Høve over land. De var imidlertid kommet så godt i gang med tankeudvekslinger, at de gerne ville fortsætte, og nordmanden fik derfor billetten byttet, så de kunne følges ad til Slagelse.

Det var den tidligere kirkeminister Wexelsen, der året efter blev biskop i Trondheim. Det var ham, der gav Noregs ungdomslag mottoet: For norsksdom og kristendom.

Da de nærmede sig Slagelse, var de to mænd langt fra færdige med samtalen, og Dael indbød Wexelsen til at tage med hjem til Høve. Nej, det gik ikke, det havde han ikke tid til, han havde allerede trukket det for længe ud i Danmark. Han havde lovet sig hjem snarest, der var arbejde af forskellig art, som ventede på ham, nu skulle han bare standse i København en dag, inden han rejste videre.

Men Dael gav sig ikke. Det var lige meget, hvad Wexelsen sagde, Dael hørte ikke på det øre. Nu var de blevet kendt, ja, de var blevet gode venner, så Wexelsen måtte i hvert fald tage med hjem et par timer, så kunne han endda nå et hurtigtog til København. Så gav Wexelsen sig. Men han kom ikke til at rejse den dag og heller ikke den næste.

Wexelsen blev hos Dael i tre uger, prædikede i kirken og talte ved et ungdomsmøde og var med ude hos adskillige af Daels venner i menigheden.

Inden Wexelsen tog afsked med Niels Dael, sagde han til ham: »Der er en mand i Norge, du må træffe. Det er Lars Eskeland på Voss folkehøjskole, ham må du endelig besøge.«

Året efter var Eskeland i besøg hos Wexelsen, og denne fortalte om sin Danmarksrejse. »Har du aldrig mødt Niels Dael?« spurgte han. Nej, Eskeland mindedes ikke, han havde hørt det navn. »Ja, hvis du bare har set ham og talt med ham et øjeblik, så havde du husket ham. Men du må i alt fald se at komme sammen med ham. Det er en af de mærkeligste mænd, jeg har mødt i hele mit liv,« sagde Wexelsen.

Der gik nogle år. Daels navn gled i baggrunden på Voss. Da fik Eskeland en dag i juli 1912 et telegram fra Finse: »Kommer med toget eftermiddag. Niels Dael.« Begge navne skrevet med e, det måtte være en dansker, mon det skulle være ham, Wexelsen havde talt om? Eskeland blev mere og mere sikker på, at det måtte være ham, og gik til toget.

Det var i turistsæsonen, og Voss er et centrum, der var mange med toget, og alle skulle ud at have frisk luft. Hvordan skulle Eskeland finde gæsten mellem alle disse mennesker? Han fik øje på ham med det samme. Ud af menneskemængden kom han, smilende under en vældig panamahat, et godt smil fra et lyst åbent ansigt. Eskeland var klar over med det samme, at det måtte være ham, og at det var den mand, Wexelsen havde berettet om. Han vinkede, og Dael løftede den store hat og lo. Der gik ikke lang tid, før det var, som de havde kendt hinanden længe.

Hjemme på Voss folkehøjskole begyndte samtalen for alvor, og Dael fortalte om Liselund, og hvad han havde begyndt der. Gud havde kaldet ham til dette arbejde, og alt havde lagt sig så godt til rette for ham, så han troede, det ville gå. Liselund skulle være en republik, han skulle være præsident og styre strømmen og holde sammen på det hele. Han kom fra Christopher Bruun og havde fået hans velsignelse, men han var for gammel til at være med i arbejdet.

Men Eskeland måtte være med. Derfor var Dael kommen til ham.

Meget af det, Dael sagde, fandt genklang hos Eskeland.

Da fru Eskeland kom ind i stuen, fortalte hendes mand hende, hvad de talte om. Og så sagde Dael: »Jeg farer omkring som en brølende løve, søgende hvem jeg kan opsluge, og nu er jeg ved at sluge Deres mand.«

»Jeg vil håbe, De ikke sluger ham så helt, at jeg ikke ser ham mere,« sagde hun.

»Men det er min mening at sluge Dem også, og så bliver I jo sammen,« svarede han og lo.

Eskeland siger i et stykke om Niels Dael, at alle, som har været sammen med ham, husker den latter. Og han spørger om, hvad det er, der gør denne latter så særpræget, og svarer: To ting. Det var en fri mand, som lo, en taknemlig fri mand, en som var fri, fordi han havde givet sig ind under den højstes førerskab. Og det var en ven, som lo imod dig, en som ingenting havde i baghånden andet end trygt venskab, fordi han ikke søgte sit eget.

Fjorten dage efter dette besøg rejste Marta og Lars Eskeland til Liselund for første gang. Han kom der mange gange siden. Dael gik ind på at lade Eskeland

være tilhører første år, når han ville komme og tale siden.

Allerede næste år var Eskeland på Liselund som taler, og det var ham en stor glæde, at der i forbindelse med mødet blev holdt en fest i anledning af Ivar Åsens 100 års dag. Ivar Åsen var den vestnorske bondegut, som gennem selvstudier blev sprogforsker, som rejste rundt i Norge og optegnede de gamle dialektord, og som gennem sin ordbog og grammatik over det norske folkesprog reddede resterne af det gamle norske sprog og derved skabte grundlaget for et *norsk* kultursprog, det som i begyndelsen kaldtes landsmålet og nu officielt hedder nynorsk.

Det var meningen, at festen skulle have været i Liselunds have, men på grund af regn måtte den henlægges til Landmandshotellets sal i Slagelse.

Dael bød særlig velkommen til de nordmænd, som var til stede, og efter Ivar Åsens sang: »Millom bakker og berg ut mot havet« holdt Lars Eskeland dagens hovedtale.

Han begyndte med at takke Dael, fordi han havde vovet at holde denne fest for Ivar Åsen, og fremhævede, at den norske folkerejsning, som arbejdede for det nynorske mål, ikke var rettet mod de andre nordiske folk, ikke *imod* nogen eller noget — men *for* Norge: at det måtte nå til at kunne leve sit eget fuldt selvstændige, fuldt naturlige liv.

Derefter skildrede Eskeland Ivar Åsens liv og livsværk i store træk. Betegnende for Åsen, men også for Eskeland er følgende ord af Højskolebladets referat af talen:

Ivar Åsen var en barnligt troende kristen. Alle dage var bibelen hans kæreste læsning. I en kendt sang om

ham skildres det, hvordan han først sad ude ved sit fattige barndomshjem på Sunnmøre, hvordan han derfra så ud over Norge, landshjemmet, og hvordan han så til sidst ser ind i Guds-hjemmet. Det er det sidste, der for ham kaster glans over landshjemmet og barndomshjemmet. Og derfor er det sådan for Åsen, at han bestandig går *hjem* — det er gangen i hans liv, det er retningen i hans arbejde. Han bliver aldrig færdig med at være i barndomshjemmet, fra barndomshjemmet går han ud i landshjemmet, og fra landshjemmet og barndomshjemmet ser han ind i Guds-hjemmet. Det smukkeste ord for ham er »heimen«, altid »heimen«. Og han, der selv som mand på grund af fattigdom måtte give afkald på et hjem i dette ords egentligste forstand — gjorde det gennem sin gerning hjemligt i Norge for det norske folk. Når vi nu arbejder videre på at rejse det norske mål, ser vi med ham hen til den tid, da Guds kirke, som på den store pinsedag tog alle folkefærd ind til sig, skal bo midt iblandt det norske folk, da Guds ånd vil slå rod i det norske folks modersmål og fylde dets hjerteliv.

Pastor Erling Grønland, som Dael også havde besøgt i 1912, sang tre af Ivar Åsens sange, og Holger Begtrup talte fra dansk side og viste gennem sine ord så stor forståelse for den norske målsag og tro til dens fremtid, at adskillige tilstedeværende nordmænd blev »sinte«.

I Liselunds have fortsattes festen om aftenen i kulørte lampers skær med taler og sange. Holger Begtrup blev heftigt angrebet af præsterne Erling Grønland og Eivind Berggrav — og striden gik videre til Højskolebladets spalter.

Senere på året skrev Lars Eskeland til Niels Dael: »Gud være lovet for, at vi fandt hinanden! Jeg er blevet meget rigere ved dit venskab, meget rigere. Og det er

med ligefrem fryd jeg tænker på, at dette vort venskab aldrig i evighed vil forgå. Thi det tror jeg fuldt og fast.«

Ved sommermødet i 1915 talte Eskeland om Ole Vig, Christopher Bruun og om Norges overgang til industriland. Ved søndagsmødet i Slagelse talte han sammen med Jakob Knudsen og Morten Larsen.

I 1918 var Eskeland igen på Liselund. Jeg sad i den store sal, da vi samledes der den første aften, og mindes af Eskelands tale ordene:

»Det er tre år siden, jeg sidst var på Liselund, og da jeg den gang rejste herfra, kunne jeg ikke tænke mig, at der skulle gå tre år, inden jeg kom igen. Sådan var jeg optaget af livet her. — Det har været strenge tider for verden i disse år, og det har været strenge tider for mit folk, det norske. Men nu er det bedre tider end for tre år siden. Da strømmede guldfloeden ind over landet, og materialismen greb alle, men nu begynder det at blive knappe tider også for Norge, og det trænger folket til.

På et børsmøde i Oslo sagde en dame for et par år siden: Bare krigen bliver ved, for vi tjener jo godt. Det var en skam for det børsmøde, og det var en skam for det norske folk, at ikke en mand rejste sig og spyttede den dame i ansigtet.

Nu er det blevet tungere tider for Norge, og det er godt, for det er gennem nød og lidelse, et folk skal lære det største.

Den største mand, som har levet i Norge, er den helige kong Olav. Det mente også Bjørnstjerne Bjørnson, og han mente ellers ikke så lidt om sig selv. Rundt om i Norge findes kildevæld, kong Olavs kildevæld. De fryser aldrig til og tørrer ikke ud, og de frugtbar gør landet. Og kong Olav byggede kirker for hvide Krist som livets

kildevæld for sit folk. — Skal jeg i aften ønske noget for Liselund, så må det blive dette: Gid Liselund altid må forblive et åndslivets kildevæld, hvor Nordens folk kan hente åndelig sundhed og styrke.«

Ved mødet holdt Eskeland iøvrigt fire foredrag om præsten W. A. Wexels og hans samtidige.

Året efter blev det til fire foredrag om Wergeland og den nationale rejsning i Norge. Sandt at sige svandt tilhørertallet fra gang til gang. Der var dem, der gav op over for sproget, skønt Lars Eskeland talte et ualmindelig smukt nynorsk, og det fra gang til gang ville være blevet lettere at følge ham. Andre kom til Liselund udelukkende af hensyn til bibeltimer og kristelige foredrag og havde ikke forståelse for værdien af folkelige emner. Den manglende folkelige forståelse var delvis skyld i, at sproget forekom så fremmed.

Det hjalp, da Eskeland ved det store møde i Slagelse talte om Olav den Hellige. Det blev forstået. Men det var også et foredrag af en anden karakter. Mens Wergelandsforedragene var brede skildringer, var talen om Olav kortfattet og præcis. Sætningerne faldt uden overflødige ord. De afdækkede en skikkelse, som kunstnerens mejselhug lokker statuen levende frem af det døde stof. Alle lyttede og mange stærkt betaget. Vi forstod, hvorfor Eskeland var en af de mest benyttede talere ved store folkestævner i Norge.

Niels Dael og Lars Eskeland blev hjertens venner. Medvirkende dertil var sikkert, at de begge var af bondeslægt og hver for sig havde fået betroet en stor opgave, som de følte sig kaldet af Gud til at tage op. Eskeland havde oparbejdet Norges største folkehøjskole — »Norges Askov« blev højskolen på Voss undertiden kaldt.

Lars Eskeland var den centrale skikkelse indenfor den norske folkehøjskole i dette århundredes første fjerdedel. Han var samtidig en af den norske folkehøjskoles stærkeste og mest særprægede mænd, en mand med et fint og blødt, letbevægeligt sind, og tillige en fast og myndig mand, der kunne være hård og uforsonlig som stridsmand i kampen for det, der havde taget ham om hjertet.

I 1925 døde fru Marta Eskeland efter få dage i forvejen at være gået over til den katolske kirke. Hun forstod, at hendes mand blev draget den vej, og ville lette ham vejen.

Norsk kirkeliv prægedes på den tid af pietister til den ene side og liberale teologer til den anden. Lars Eskeland kunne ikke føle sig hjemme nogen af stederne. Et grundtvigsk menighedsliv, som vi har haft det i Danmark, kendtes ikke i Norge, ellers ville Eskeland sikkert have følt sig hjemme der. At Eskeland altid havde sat Olav den Hellige højt, gjorde sit til at drage ham mod katolicismen. Sigrud Undset og han knælede side om side i Hamar og optoges i den katolske kirke.

Dette skridt fik for Eskeland ret store følger. Mange i Norge — også af hans venner — vrededes og vendte sig fra ham.

Mens det trak op til storm mod ham hjemme i Norge, rejste Eskeland til Rom og tilbragte vinteren der.

Niels Dael havde sendt en usædvanlig smuk krans til Martas bære, men Eskeland fik sig ikke til at skrive takkebrev før den 30. dec. Han fortalte da om Martas sygdom og død og takkede for kransen, hvis indskrift havde taget dem alle om hjertet. Han skrev videre:

Så dette, som du kanske, ja sikkert vil sørge over: at jeg (og Marta) blev katolikker. Kære, inderlig kære

ven, sørg ikke. Jeg *måtte*. Og jeg er lykkelig, mine venner forstår mig ikke. Måske jeg kommer bort fra mit arbejde — jeg ved det ikke.

Men, kære, kære ven! Gå ikke fra mig.

Hils din hustru hjertelig, og lad mig altid vedblive at være din og hendes ven.

Gud velsigne dig og dine! Og Gud velsigne dit arbejde! Husk endelig: du er mig lige kær som før, og jeg kan ikke miste dig.

Godt og velsignet nytår!

Hjertelig hilsen!

Din hengivne og trofaste ven

Lars Eskeland.

Længe ventede han på svar. Begyndte at ængstes.

Lørdag eftermiddag tre uger efter påske kom datteren i huset, hvor han boede, og sagde, at der var en mand langvejs fra, som ville tale med ham.

Manden kom ind. »Å — Niels Dael!« — »Lars!« Der blev ikke sagt mere lige straks. Men det var tilstrækkeligt. De græd begge.

»Og du kommer her, Niels!« sagde Eskeland endelig. »Jeg kommer til dig, Lars.« »Men ikke eneste ærind? Du bliver vel en tid i Rom?« — »Lars, jeg kommer udelukkende for din skyld... I Italien og Rom har jeg kun ærinde til dig. Jeg ville ikke forsøge at skrive noget svar på det brev, du sendte mig, jeg *kunde* det ikke. Jeg måtte træffe dig, jeg måtte se dig og tale med dig. Derfor er jeg kommen.«

Eskeland har fortalt om besøget og fjøede til: Hvad var det så, han ville mig? Han ville sige, at vort venskab ikke kunne gå under, det var uopslideligt og uforgængeligt. Og var der mulighed for det, måtte vi være endnu

bedre venner end før. Han var ikke katolik og blev det næppe. Men når Eskeland var blevet det, så vidste han, det var, fordi han *måtte* blive det, og det var tilstrækkeligt for ham. »Og bliver de altfor slemme ved dig deroppe i Norge, så kom til mig, kom endelig til mig. Vi må være mere sammen end før, Lars.«

Ja, sådan var Niels Dael.

Besøgene blev imidlertid sjældnere end før, men brevene bragte bud mellem dem.

I et brev af 31. oktbr. 1932 fortæller Eskeland, at han har været meget syg — »så jeg en stund snarere tænkte på død end på liv — sådan står det i det mindste for mig stundom. — i mindet. Jeg syntes også, at jeg ikke havde så meget imod at dø, skønt det er ganske mærkeligt, hvor længe vi mennesker dog hænger ved livet. Jeg håber dog, jeg både får kraft til at sige verden farvel og overgive mig ganske til Gud. Og efter fattig evne gør jeg det hver dag. Thi det begynder at dæmre for mig, at det lider mod aften i alle tilfælde, så solnedgangen vel ikke er så fjern. Og så får jeg sådan trang til at tale med dig, kære ven, og rigtig af fuldt hjerte sige dig tak for alt. Denne tak får jeg visselig ikke sagt godt nok, før vi mødes i det evige liv, som af Guds uendelige nåde er os beskåret. Men også nu vil jeg gerne nynne på en sådan tak, så du kan høre en liden tone af den. Den må bæres frem som musik. Ord alene gør det ikke . . .

Hvor er det dog godt, at vi har evigheden for os til at takke! Skønt jeg burde have øvet mig mere op her på jorden! Du får ta' mig på slæb, kære ven, ligesom en bugserbåd! Du har brugt din tid så meget, så meget bedre. Men bed for mig, bed for mig, kære ven! Jeg har en usvigelig tillid til forbønnen — det gir mig stor trøst«.

Ved Daels 50 års præstebubilæum i 1936 kom Eskeland for at deltage i festen.

I sin tale sagde han bl. a.: »Der er mange, som har knyttet mig til Danmark, men ingen, der har knyttet mig så inderligt dertil som Dael. Du talte i dag i din skriftetale om, at Gud har skabt venskabet, fordi han ville skabe noget ved det, og det er sandt, sandt. De eneste, som har talt om venskabet nogenlunde på den måde, er Goethe og Schiller. Det hørte til den tid, da de levede, det var de *store* venskabers tid. Men de store venskaber hører alle tider til, og jo fler de er, desto bedre er det. Når jeg læser Vinjes ord:

Den beste venen tidt eg vann
blandt folk eg langt frå heimen fann.
Han stemnde sør, eg stemnde nord
på livsens fjord,
og varmt vi helsa utum bord,

har jeg tusinde gange tænkt på dig, Niels Dael. Du talte om, hvad venskab mellem to mennesker betyder for folkene. Jeg kan ikke takke dig nok. Jeg vil også takke dig fra Norge, for hvad du har været for vort land.«

Eskeland mindede om Daels besøg i Rom, da han kom og sagde: »Jeg forstår, hvad du har lidt«. Aldrig i hele sit liv var han blevet så grebet.

Og så overrakte han Dael et meget smukt skindbrev, der senere i glas og ramme har fået sin plads i spisesalen på Liselund. På det er prentet følgende hilsen:

Kjære, inderligt kjære ven Niels Dael.

Noko av det besta som hev hendt meg i livet, er at eg vart kjend med deg, Niels Dael, og at vi vart so gode

vener. Eg segjer: Lova vere Gud for det! Han velsigne deg med ei evig velsigning!

Min gjæve ven! eg hyller deg
med takk for alt du var for meg.
Eg takkar for kvar stund og dag
og alt vårt trugne venelag.

Vi saman stod i frygd og gråt,
og aldri kann vi skiljast åt.
Vi stemna må i Jesu namn
inn i Guds opne faderfamn.

Ditt hjarta logar av Guds eld
og Herren med deg høgtid held.
Han tek deg godt og trygt i hand
og lyser deg til livsens land.

No står du alt på Breidablik
og høyrer fyrste tonevirk
ifrå dei sæle høgsangskor,
frå deim, som vegen fann og for.

Ver hjærteleg helsa frå din

Lars Eskeland.

Voss, 29. juli 1936.

Efter festen rejste Niels Dael og Lars Eskeland sammen til Holstebro for at besøge Morten Larsen. Det var godt en måned, før denne døde.

I bogen »Skimt« har Eskeland offentliggjort et af de mange breve, han har fået fra Dael.

Liselund, Slagelse, 11.-2.-1939,
kl. 5 morgen.

Du kære, kære ven!

Der findes et billede af Augustin og hans moder, hvor de betaget begge to skuer frem i samme retning. Det er

saligheden, de samlet ser ind i. Der tales om synd her i verden, at det og det er synd. Jeg ved, hvad der er synd — det er ikke at være tro mod det himmelske syn. Jeg må *ustandselig* være det syn tro, som vi to har haft sammen. For mig var det helligbrøde ikke at være det tro. Og der er lyksalighed i at være det tro, *sammen* med dig at stirre ind i herligheden. Jeg ser dig, og jeg ser Marta, og jeg ser samme vej som I ser, og glædes, og vi takker Gud for synet. Og synet det vil voxe for os. Gud glæde eder så inderligt!

Jeg længes efter at gå til alters med dig. Mon det aldrig sker, inden vi sidder tilbords med Abraham, Isak og Jakob i Himmeriges rige?

Hjertelig hilsen fra dine venner

Amelie og Niels Dael.

Den 4. april samme år skrev Eskeland i et brev:

»Om vi får se hinanden mer her i verden er vel tvivlsomt. Men du må altid bede for mig, og på min fattige måde beder jeg for dig og dine... Du skrev et dejligt brev til mig for nylig om det himmelske syn, som vi ikke må slippe. Hvor var det sandt og skønt! Nu kommer påsken. Gud give os da lykke til at gøre det himmelske syn til eet med vort eget liv! Fra kamp med det onde til opstandelse, til fuldstændigere og altid fastere forening med Kristus, vor kære frelser.«

Efter at krigen var begyndt, men før besættelsen af Danmark og Norge, skrev Eskeland den 17. marts 1940:

»... jeg har ikke været oplagt til at skrive brev. Alt dette forfærdelige, og særlig det som har hændt med Finland, har hvilet overordentligt tungt på mig, særlig fordi vi

nordmænd ikke har ydet militær hjælp, som jeg mener, vi havde en ubetinget pligt til, og jeg føler mig som nordmand dybt beskæmmet, fordi vore militære forfølgelser har ført til et så sørgeligt resultat. Det er materialismen, som er skyld i det — hele vor sørgelige udvikling i den sidste mandsalder eller halve mandsalder (fra 1905 og udover). Gud se i nåde til os og til hele Norden! Om os nordmænd må jeg sige: Vi har syndet storlig. Danmark har ikke så store synder på sig i *denne* henseende, men i andre. Vi må gøre bod og bede Gud om tilgivelse og nåde.«

Efter besættelsen skrev han i september 1940:

»Jeg ville så usigelig gerne tale med dig og havde hjertelig lyst til at rejse til Danmark for at mødes med dig. Men det lar sig så vanskelig gøre.

Et tre dages bombardement her på Voss har lært mig, hvad moderne krig er. Det meste af byen Vossevangen blev tilintetgjort, men folkehøjskolen står. Den var lasaret, og det blev respekteret. Nu er den tysk lasaret. Jeg bor fremdeles i mit gamle hjem.«

Året efter spørger Eskeland Dael ud om hans samvær med Sivle på Askov. Han er i færd med at skrive noget om denne digter, som besættelsen igen har gjort aktuel. Han mener, at Per Sivle havde ordene »Ljost framfyre og myrkt bak« fra Niels Dael.

I julebrevet 1940 hedder det:

»Jeg drømmer om at kunne få se og tale med dig endnu engang her i livet. Dog det står i Guds hånd. Vi må jo håbe på fred om ikke alt for længe. I Kristi navn ønsker jeg dig og dine Guds fred.«

Julebrevet af 19. dec. 1941 blev det sidste brev fra Eskeland til Dael:

Inderlig kære ven!

Af fuldeste hjerte ønsker jeg dig og alle dine en god og velsignet jul og et godt nyt år, med den dybeste tak for hele den tid, vi har kendt hinanden og været forbundne i et venskab, som rækker ud over tiden og ind i evigheden...

Vi har det i mange måder strengt. Men jeg håber lidelsen blir et middel Gud bruger til vor frelse, og da vil han ikke lade den blive hårdere, end vi kan tåle. Tak for Liselundbogen, og tak fremfor alt for venskab og kærlighed. Hils din kære hustru og dine gode børn.

Min kære, kære ven! Lev vel, og tak for du beder for mig!

Din Lars Eskeland.

Eskeland, der efter sin overgang til katolicismen måtte afstå ledelsen af Voss folkehøjskole til sin søn, mens han selv fortsatte som lærer, til krigen afbrød skolevirksomheden, døde den 30. sept. 1942, og nogle dage senere samledes et par tusind mennesker til hans jordefærd på Voss kirkegård. Både der og i bladene blev der sat ham det smukkeste minde.

Præsteindvielser

En gang for mange år siden fortalte pastor N. P. Nielsen Manfred Björkquist, at Niels Dael også ordinerede præster, og at denne ordination blev godkendt af folkekirken, og Björkquist udbrød da: »Sligt ville aldrig kunne ske hos os, han må jo være en slags ærkebiskop, dens Niels Dael.«

Sandt var det, at Niels Dael indviede mennesker til præstegerningen, og at det efterhånden var slet ikke så få. Nogle er præster i frie kredse herhjemme, andre i folkekirken, andre igen i danske menigheder i Amerika.

Her skal ikke holdes mandtal over disse præster, men det ville også være mærkeligt helt at forbigå den side af Daels virksomhed, så derfor nævnes nogle eksempler.

Jeg tror næsten, det var den første af disse præsteindvielser, jeg overværede i en lavloftet, vestslesvigsk bondestue i Lundsmark. Den fynske friskolelærer Marius Olsen, der havde været elev på menighedsskolens første hold, var, inden genforeningen endnu var en fuldbyrdet kendsgerning, kommet ned over grænsen for at undervise børnene i dansk, men var efterhånden blevet noget af en åndelig vejleder for de voksne, han sad ved sygesenge, han talte med de ældre, og ønsket kom frem om at få ham præsteviet. Niels Dael var villig til at tilsige ham Guds velsignelse til en præstegerning. I den gamle bondestue var der samlet repræsentanter fra frie kredse rundt om i landet for »at tage medansvar« for det, der skete. Her lød »Tør end nogen ihukomme«, som om den var skrevet til denne lejlighed:

Ej skal Sions borg sig højne
 denne gang med spir og tårn,
 hyttelavt i verdens øjne
 bygges nu imod tilforn,
 dog i Herrens vingers skygge
 i en gylden aftenstund
 under sang vi atter bygge
 på den gamle klippegrund.

Thi skal herligheden vorde
 større i vort bondehus
 end i det med borgegårde,
 som nu sunket er i grus!
 Hans er sølvet, hans er gullet,
 mer end guld hans kærlighed,
 den er himmelglans i muldet,
 den skal vi forklares ved.

Hvor var der højtid og alvor over denne sammenkomst med de vestslesvigere, der nu fik en dansk præst. Hvor var de glade og taknemlige. For os, der kendte Niels Dael, var der intet mærkeligt i, at han trådte i biskoppens sted og indviede præster. »Den Guds mand, Niels Dael«, som biskop Björkquist i Stockholm senere kaldte ham, havde mere åndelig erfaring og myndighed end mange biskopper.

Anders Nørgaard prædikede nu og da på Aage Møllers højskole ved Flensborg fjord for lærere og elever og en lille kreds af egnens folk, der kom på skolen. En sal var indrettet, så den kunne bruges til kirkesal. De fleste helligdage, Anders Nørgaard ikke var der, havde Aage Møller andre præster til at prædike, og når der ikke var andre, prædikede han selv. Han betragtede sig selv som Anders Nørgaards uordinerede »kapellan«. De havde vel drøftet eventuel ordination, og i begyndelsen af 1925 skrev Aage Møller til Nørgaard, om han ikke

kunne tænke sig at ordinere ham nu, og Nørgaard var villig. Aage Møller meddelte ham da, at han havde forberedt provst og biskop på det forestående, men da blev Anders Nørgaard betænkelig. Det måtte helst ske i stilhed, blev der avisskriveri om sagen, kunne det udvikle sig til en »affære«, og det ville han nødig især af hensyn til sin menighed i Vejstrup. Der havde været affærer nok indenfor valgmenighederne (Ryslinge, Lemvig).

Selvom man måske kunne få en frimenighedspræst til at foretage den egentlige »ordination« og dermed tage det formelle ansvar, som ikke kunne tynde denne, så kunne det jo nu ikke blive det, Nørgaard havde glædet sig til: ganske jævnt og stille at samles — som de før havde samledes til barnedåb og altergang, således nu til under bøn og håndspålggelse at give og modtage velsignelse til gerningen, som de herefter skulle gøre sammen, i Rønshoved og andet steds i den fælles tjeneste for menighed og folk.

Da Aage Møller svarede med at oplyse om forhandlingen med provst og biskop og om, at han havde skrevet og bedt Niels Dael påtage sig ansvaret, var Anders Nørgaard beroliget og skrev:

»Kommer Dael, er det godt, kommer han ikke, er det også godt. Så er jeg rede uden nogen betænkeligheder eller skrappel.«

Efter ordinationen skrev Aage Møller i sit takkebrev til Nørgaard:

»Jeg kan huske enkelte gange i mit liv, hvor jeg ligesom i søndags oplevede en forunderlig stilhed og fred i mit sind. Da du lagde hånden på mit hovede og bekendte den tro, som også er din og min, og som vort hele liv samler sig om og leves ud af, da følte jeg i

en underfuld fred og glæde, at du og jeg var hinanden nærmere, end vi nogensinde før har været. Lad nu aviserne skrive, at det var Niels Dael, der ordinerede mig, så ved dog du og jeg, at det var dig, der gjorde det, og om så alle apostlene havde stået på rad og havde villet ordinere mig, så kunne ingen af dem have gjort det — selv om de havde fået hjælp af Niels Dael og alle de andre — som du gjorde det, fordi der i mig var en livets samhørighed med dig, som jeg ikke kan give nogen af de andre herrer.«

Til trods for dette brev erklærer Anders Nørugaards biograf, pastor C. V. A. Ruth, at det var Niels Dael, der foretog selve indvielsen.

En præst, der overværede indvielsen, blev senere spurgt, hvem det egentlig var, der ordinerede Aage Møller. Han svarede: »Det skal jeg sige dig. Hvis det går godt, så der ikke bliver avisskriveri og ballade, så var det Anders Nørgaard, men går det galt, så var det Niels Dael.«

Af de to kirkens stridsmænd fra Vendsyssel var Dael den mest suveræne.

Der går en historie om, at biskop Ostefeld, da Helge Hostrup i 1927 blev konstitueret som kaldskapellan i Rørvig i 1927, ringede til Niels Dael og fortalte, at en paragraf i lovene forhindrede folkekirkens biskopper i at ordinere en mand i den alder, men hvis Dael ville gøre det, så ville folkekirkens myndigheder anerkende det.

Helt således gik det nu ikke til, skønt der måske ikke var noget i vejen for, at det kunne være foregået sådan.

Da Hostrup skulle til Rørvig i 1927, var han for mere end et år tilbage ordineret af Dael.

Den 10. novbr. 1925 skrev Niels Dael et brev til sine gode venner, Holger og Johanne Begtrup, på Frederiksborg højskole, hvori det bl. a. hedder:

»Så meget af det, der har glædet mig her i livet, det har jeg været fælles med eder om. Så bliver der efterhånden meget, der binder. Nu er der en glæde, jeg også *meget* gerne vil være fælles med eder om, og det var, at vi sammen var med at hjælpe Hostrup til at øve hel præstegerning. Han længes jo så meget efter det, og synd var det, om han ikke fik lov dertil. Han er jo *vokset* ind i det, sammen med menigheden, så det glædeligste var jo, at festen blev hos os. Det vil jo intet forandre i mit komme hos eder, så der bliver ingen vanskeligheder. Gud ved også, at jeg *altid længes* efter eder.

Jeg har været inde og talt med Ostenfeld om ordination, men han siger, der er en paragraf, der gør det helt umuligt for ham at ordinere Hostrup, men fandt heller ikke, at her var nogen nødvendighed for, at han gjorde det. Hostrup kunne jo efter vor ordination øve fuld præstegerning i Hjørlunde, selv om de er valgmenighed.

Kan I ikke indbyde Hjørlunderne alle sammen til Frederiksborg, når jeg kommer, så får vi sikkert en yndig festdag sammen om Hostrup... Jeg vil blive så glad derved.«

Begtrup svarede dagen efter, at han havde læst Niels Daels brev for Johanne, Frederik, Ole Jensen og Hostrup, og de er enige om at imødekomme ønsket om, at Hostrup bliver præsteviet i frimenighedskirken, men de synes, frimenighedskredsen bør være bekendt med handlingens hensigt og rækkevidde, så derfor vil de gerne have sagen frem ved en menighedssammenkomst næste gang, Dael kommer, og handlingen kan da finde sted

næste gang igen, og da vil de gerne indbyde valgmenighedskredsen fra Hjørlande.

I sine minder skriver fru Astrid Hostrup:

»Helge havde under de trange år i Vejlbj gennemgået en religiøs krise, der gav ham trang til at blive forkynder. Da han havde prædikeret første gang, sagde Begtrup: »Man skulle ikke tro, du havde bestilt andet end at stå på en prædikestol.« I den følgende tid blev Helge ofte opfordret til at prædike i frimenigheden, og også Hjørlande valgmenighed fik brug for Helge. Da så også »Kirkeligt Samfund« begyndte at bruge ham som rejsepræst, ønskede Helge at blive ordineret som præst. Han havde haft megen glæde af sit arbejde indenfor højskolen og ofte talt om, hvor godt han befandt sig blandt sine højskolevenner, men dette at blive præst stod for ham som den rigeste gerning. Pastor Dael foretog ordinationen, og Helge knælede ned foran alteret, mens to af menigheden — Ole Jensen og forstander Madsen — hver lagde en hånd på hans hoved. Det blev en meget festlig og højtidelig dag for os. Kirken var så skønt pyntet, og Helge talte så smukt. Han var nu helt præst og havde fået den rigdom at måtte udføre de kirkelige handlinger ved dåb og nadver, hvad der fyldte ham med inderlig glæde. Jeg husker, hvor bevæget jeg var, da han første gang skulle døbe et barn. Han kunne ritualen udenad og sagde ordene med en inderlighed og en overbevisning, der gjorde handlingen så højtidelsesfuld.«

Helge Hostrup virkede som præst i folkekirken i fjorten år.

Da Niels Dael har ordineret den første kvindelige præst i Danmark, er det rimeligt også at nævne dette.

I anledning af en ledende artikel i Kristeligt Dagblad den 24. juni 1937 og en artikel i Menighedsbladet den

27. juni samme år skrev Niels Dael i Højskolebladet om kvindelige præster, at denne sag ikke egnede sig til diskussion i dagspressen.

»Sagen må ikke tages op til løsning, før der er en kvinde eller nogle kvinder, som er nået til at ønske og at være i stand til at gå ind i gerningen. Og ikke før der et sted eller nogle steder i menigheden er en trang eller et savn, som kan afhjælpes derigennem. Først så må det komme.

Det skal ikke komme som et kvindesagsspørgsmål, som følgen af et krav om, at kvinder skal være ligestillede med mænd overfor enhver gerning eller ethvert erhverv.

Det skal heller ikke komme som en almindelig kirke-reform, der bliver gennemført udvendig fra eller oven fra, fordi man er nået til i bred almindelighed at finde, at det er rimeligt og tidssvarende nu. Det skal først komme, når livet og kårene i menigheden et eller andet sted har modnet sagen til virkeliggørelse.

Men så bør det også ske. Og så bør det ikke holdes nede, hverken fordi det er noget uvant i menigheden, eller fordi man ikke forud kan overse, hvilke følger det måske kan drage efter sig i kirkens liv og ordninger i det hele, og er noget ængstelig for det. Rejser der sig nye spørgsmål udefra, så må de løses til sin tid. Og de *vil* blive løst.

Det gælder blot om, at menighedens tarv sker fyldest, *der* hvor livet har modnet det nye, selv om det kun er nogle få menneskers behov, der afhjælpes derigennem.

Jeg tror, at kvindernes opgave som præster må bryde frem på denne måde. Så stille og ubemærket som muligt må det ske.«

Dette skrev Dael offentligt på grund af mange udtalelser i bladene om Maren Sørensens mulige indvielse til en præstegerning i menigheden. Denne sag må modnes i dybeste stilhed. Der er intet foretaget og intet bestemt.

I 1942 skrev Carl Hermansen i Menighedsbladet:

»Fru Esther Malling-Pedersen har på Liselund bragt den overraskende nyhed, at Maren Sørensen, Valsbøl, er blevet ordineret af Niels Dael. Det må vist være ordination i dølgsmål — det er i hvert fald mærkelig lidt, der er sivet ud om denne historiske begivenhed.«

Det oplystes i et senere nr. af bladet af Esther Malling-Pedersen, at Maren Sørensens ordination havde fundet sted i Havrebjerg frimenighedskirke den 27. oktober 1940. Og Hermansen tilføjede da i en efterskrift: »Der har i hele kirkens historie været krævet et kald fra mennesker, og det er dog ganske ubestrideligt, at der ikke fra nogen menighed i Danmark er udgået kald til en kvinde om at blive deres præst.«

Dette var jo rigtigt, set fra redaktørens skrivebord. I kongeriget Danmark havde ingen kreds bedt Maren Sørensen blive dens præst.

Men Dael sad ikke ved skrivebordet. Han havde fulgt Maren Sørensens velsignelsesrige arbejde blandt landsmænd syd for den danske grænse. Som Marius Olsen i Nordslesvig omkring genforeningen havde øvet en lærergerning, der efterhånden var blevet til mere end en lærergerning, havde Maren Sørensen som sygeplejerske i Sydslesvig fået en virksomhed, som i mange tilfælde var sjælesørgerens.

At ordinationen af Maren Sørensen ikke var en demonstration, men at Niels Dael havde hørt mennesker

kalde, fremgik af et stykke, han sendte Højskolebladet om Maren Sørensen.

Det hedder deri bl. a.:

»Jeg mindes den dag, jeg var med nede i Valsbøl ved indvielsen af kirkesalen i Lorenz Jepsens gård, hvor vi holdt gudstjeneste med altergang, og hvor jeg døbte det første barn i den nye frimenighed. Senere på dagen gik jeg op til den gamle kirke i Valsbøl. Der fandt jeg to kvinder siddende på præstegårdsdiget. Jeg spurgte dem, hvor de var fra, og de svarede, at de var fra et sogn langt vesterude, der havde de hørt om, at der skulle være dansk møde i Valsbøl og var så taget den lange vej herud. Da Maren Sørensen fandt ud til de egne, hvor de to kvinder var fra, gik hun omkring i hjemmene, og til sidst blev der samlet den lille kreds derude, hvor hun jævnligt kom og holdt gudstjeneste i hjemmene.

Det var mig en stor glæde senere at følge hende derud. Jeg fandt en befolkning derude, der havde været som glemt, de havde boet så langt fra grænsen, så forbindelse med det danske var gået i stå, men så var der dette forunderlige over mennesker derude, at det var, som det danske ikke kunne *dø*. Netop under disse forhold er jeg sikker på, at en kvinde havde lettere ved at arbejde end en mand.

Ved et Liselundmøde kom der engang en kvindelig deltager nede fra denne kreds. Hun bad mig en dag om en samtale, hvori hun spurgte mig: »Hvorfor *må* Maren Sørensen ikke blive vores præst, for hun *er* jo vores præst? Vi er så fattige, og vi er så få, men Maren Sørensen kan altid komme, så tit vi trænger, derimod ville det være så vanskeligt at få en dansk præst herud, og ham kender vi jo så slet ikke. Maren Sørensen kender vi jo, og hun er vores egen.«

Jeg fandt, at konen havde ret, og at det ville være uret vedblivende at nægte dem den hjælp, de bad om, — velsignelsen fra den danske menighed til, at Maren Sørensen måtte blive deres præst.«

Det var i efteråret 1940, Maren Sørensen kom til Liselund, fyldt af og tynget af de strenge vilkår, sydslesvigerne nu igen var inde under. Dael forstod hende og gav hende i Havrebjerg en stilfærdig indvielse til tjenesten også som præst syd for grænsen. At forholdene senere lagde hindringer i vejen for hendes ophold dernede, kunne han den gang ikke vide.

Mennesket Niels Dael

HANS STAMTRÆ

Ved Niels Daels femoghalvfjerdsårsfest.

Du er lidt egen i røsten og rejsningen,
gangen og sangen, sølvet og svejsningen.

Somme vil sige, du stammer fra østen,
det kan de høre på sandsigerrøsten.

Andre vil vide, stødet i stemmen
stammer fra fader og moder og hjemmen.

Forsker formener, at fribyttermodet
stammer fra *Clement* og vendelboblodet.

Skipper bedyrer, du stammer fra havet.
Ulkene lig, slår du svinker i travet.

Nej, du er bjergmand, som bærer på skatten.
Den har du dulgt under møllehjulshatten.

Eet tør vi slutte, at glimtende gnister
stammer fra ånden og ej fra filister.

Hvis jeg skal sige min mening om tingen,
er du en ener, som minder om ingen.

Lidt af *Elias* og lidt af en *døber*,
mest af din *mester*, for hvem du er løber.

Thi vi har intet, som ej er annammet.
Solen står bagved, når skyen er flammert.

Snart kan du knitre som lyn og som lue.
Snart kan du varme som sol i en stue,

medens du hvælver din hånd over brynet,
ildnet af ånden, grebet af synet.

Verden er fattig på sang og på syner.
Held os, at enkelte ser, hvor det lyner!

Slaget er over os, slaget ved *Svolder*.
Held os, at ånden endnu har herolder!

Gransker kan drukne i kundskabens dyner.
Du er af dem, der får bud gennem syner.

Gid de må følge dig, når du skal stige
op over *Nebo* til regnbuens rige!

Søren Noe-Nygård.

Skal det være en helgenlegende? spurgte en præst, som fik kendskab til, at jeg syslede med en bog om Niels Dael.

Nej, det skal ikke. Niels Dael var et menneske, der som andre havde sine stærke og svage sider. Men han var ikke som andre. Han var en ener.

Lad mig citere et par udtalelser om Dael, som begge er med til at karakterisere ham, ikke som den, der er fejlfri eller hævet over enhver kritik, men som den, der havde noget særligt at give.

Pastor Edv. Eller skrev i 1932:

»Aldrig har jeg truffet et menneske, som det i den grad lyste af som Niels Dael.

Hans foredrag er lette at kritisere og hans praktiske dispositioner kan til tider virke udfordrende. Men den magt af ånd og tro, der udstrømmer fra ham, gav dem, der kom i berøring med ham, en stærkere tro på, at

livets virkelighed er ånd, en forhøjet følelse af kristenlivets og fællesskabets virkelighed og velsignelse.«

Og valgmenighedspræst Anders Nørgaard taler om »denne stejle vendelbo, på een gang så underlig mild og hård, men altid varm, aldrig kold, denne mand, der altid gik sine egne veje, upåvirkelig af, hvad andre sagde og gjorde, men samtidig kunne drage folk af den forskelligste støbning og de forskelligste anskuelser ind i et samarbejde, altså altid åben ud til alle sider, hvor han mødte ildhu. Hans hemmelighed var nok, at han altid var i tjeneste.«

Jeg har tidligere skrevet, at Niels Dael var en helstøbt natur. Det var måske ikke altid så lige til eller så let at forstå. Der var dem, der havde travlt med at undersøge, om der var harmoni mellem hans liv og forkyndelse. Og somme tider kunne der se ud til at være en gabende kløft. En søndag havde han således talt i Havrebjerg om ikke at bekymre sig for de jordiske ting, men da han på hjemvejen kørte forbi sin ejendom i Jernbjerg, opdagede han, at der var et af hans får eller lam borte, og da havde han hverken rist eller ro, før karlen havde fundet det igen. Han bekymrede sig altså for de jordiske ting. Det kan ses fra den synsvinkel. Det kan også udlægges som ansvar for det, der var ham betroet.

Som de fleste af jysk bondeslægt vidste Dael, hvad jord og penge var værd. Og han var stolt, da hans køer blev de bedste i kontrolforeningen. Han vidste, at en præst efter folks opfattelse skal have forstand på de himmelske ting, »men det gør vel heller ikke noget, om han har lidt forstand på de jordiske,« sagde han til en landmand.

Morten Larsen sagde en gang spøgende, at Berggrav var større end Moses, for Moses kunne slå vand af klippen, men Berggrav kunne slå en hundredkroneseddel af Niels Dael. Det var en egen form for humor, som ikke blev forstået af alle. Det kunne tydes, som om Niels Dael var påholdende og gerrig. Morten Larsen vidste, det ikke var tilfældet. Det havde hændt, at Dael, når han syntes, økonomien tillod det, havde sendt Morten Larsen en check. Den kom altid retur.

Nej, Niels Dael havde den jyske bondes sparsommelighed i det små for at kunne yde noget, når det gjaldt. Han kunne skælde ud, hvis der var en, der satte to øre for meget i frimærker på et brev, han kunne samme dag med glæde betale Berggravs og hustrus rejse fra Tromsø til Slagelse, og det drejede sig om mange hundrede kroner.

Før en fødselsdag i Høve ringede Dael til Uffe Grosen og indbød Vallekilde til at være med til festen. Niels Petersen kunne prædike og Grosen holde foredrag, og tag så alle eleverne med. Jamen, det bliver jo dyrt med alle de rutebiler, indvendte Grosen. Jeg betaler, velkommen! Da Grosen havde fået tilbud fra vognmanden på turen, ringede han for en ordens skyld til Dael og meddelte prisen. Dael svarede: Jeg betaler, velkommen! Men lidt efter var han igen i telefonen: Min chauffør siger, det er for dyrt! Det er karakteristisk for ham. Han betalte gerne for befordring den lange vej i flere store rutebiler, men ikke mere end nødvendigt.

Der går frasagn om, at Geismar en gang fik en kurv æbler som honorar for et foredrag på Liselund, og at han mildest talt var lang i ansigtet. Næste gang, Dael skrev, sagde Geismar nej. Han kom dog senere igen og fik også kontant honorar overrakt i en lukket konvolut. En

præst fulgte ham til banegården. Her oplystes det, at toget var forsinket tyve minutter. Geismar tog da konvolutten frem og åbnede: Nu skal vi se. Hvis der er hundrede kroner, skal vi have en øl! Det var der. Og Geismar var ikke den eneste, der fik honorar.

De fleste af menighedsskolens medarbejdere fik opholdet og rejsen betalt. Ikke mere. Men med de stadigt skiftende lærere fra alle egne af landet blev det også til penge, og der er ingen tvivl om, at menighedsskolen gav underskud. Det var jo små hold. Fred. Nørgaard spurgte Dael: Så skal du vel til at søge statstilskud? — Nej, før brænder jeg Liselund af!

Det er helt sikkert, at uden den yderste sparsommelighed og gode venners hjælp var foretaget det Liselund aldrig lykkedes.

Men da møderne blev store, gav adskillige af dem et overskud, der kunne støtte vinterskolen og give Niels Dael mulighed for at optræde som glad giver. Aldrig har nogen af økonomiske grunde måttet opgive at komme på Liselund. Dael gav mange fripladser. Der var folk i alle nordiske lande — og sikkert i alle fem verdensdele — der var indbudt til at være gæster under møder på Liselund.

Da Agnes Smidt havde taget fem forældreløse børn til sig, søskende, faderen var faldet i Rusland i 1915 og moderen død af tuberkulose, tog hun over og talte med Dael om det. Han sagde: Agnes, hvis du vil have penge, så må du ikke gå til andre end mig, og du kan få så mange, du vil have. Vil du have 300 kr. med det samme?

Det er ikke en småtskåren mand, der siger således. Men for at kunne handle sådan, var Dael nødt til at være en sparsommelig mand. I det daglige og i det små. Og det var han.

En af vinterskolens elever, en ung pige, fortæller, at hun troede på alt, hvad Dael sagde — og levede efter det — også sådan, at hun en gang, da hun syntes, han ikke svarede til sit ord, måtte sige til ham: »Du sagde det jo i søndags.« Han blev lidt vred, der gik en uge, så kaldte han på hende og sagde: »Du havde ret, og jeg uret.« Det glemte hun aldrig. At han overfor en 18-årig pige indrømmede, at han havde haft uret, syntes hun var stort.

Hun tænkte på at tage en fri uddannelse for at blive lærerinde. Hun syntes, det var i overensstemmelse med alt, hvad hun havde hørt af Dael, men han anbefalede hende at tage eksamen på Gedved seminarium, og da hun holdt på sit, tilbød Dael at betale forskellen på den fri uddannelse og eksamensskolen, og da hun stadig ikke ville følge hans råd, bad han hende tænke over det i otte dage — intet hjælp. Da sagde Dael: »Ak, bitte pige — ak, du kommer til at græde mange tårer over det.« Hvor fik han ret, siger hun nu mange år efter. Tilfældet viser, at Dael ikke var konsekvent. Hans gamle kammerat på Askov, Per Sivle, skrev en gang et digt om menneskets forret: den hellige inkonsekvens. Dael gav forskellige råd, som tilsyneladende kunne stride imod hans livssyn eller teorier, men da lå der andre ting bagved. Hans instinkt sagde ham noget om, hvad der ville være bedst for vedkommende.

Den unge pige var ikke den eneste, som ikke fulgte Niels Daels råd. Pastor Edv. Petersen fortæller, at han under et ophold på Liselund var i tvivl om, hvorvidt han skulle være præst eller landmand. Niels Dael rådede til det sidste med det resultat, at Edv. Petersen valgte det første.

En mand sagde til forstander Erik B. Nissen: »Jeg kan blive så gal, så gal på Dael, men trænger jeg til hjælp, ved jeg ingen sjælesørger, jeg går til med så stor tillid som til ham.«

Niels Dael holdt af at glæde sine venner. Der kunne komme en cykle til jul til en dreng i et hjem, han holdt af. Eller en kasse appelsiner til en, der trængte til frugt. Han sendte hilsner til missionærer i det fjerne, og midt under et Liselundmøde kunne han rejse til Jylland for at tage et ensomt menneske til alters. Mange forknytte og skibbrudne satte han i gang igen.

Med en hilsen fra Dael kunne også følge penge, når han havde følelsen af, at det var en sag, som skulle støttes. Jeg kan skrive det af personlig erfaring. Da jeg begyndte aftenhøjskole for byungdom i Aarhus, havde han set noget om det, og han sendte mig en hilsen ledsaget af hundrede kroner.

Dael levede med i mange menneskers liv. Han gjorde det til tider så inderligt, at han var der, når de trængte mest til ham. Aftenen før frimenighedspræst Jørgen Eriksen, Sundeved, skulle møde som soldat i Flensborg (1. juni 1915), var det småt med frimodigheden. Da stod Niels Dael pludselig i stuen. »Han anede ikke, at Jørgen Eriksen skulle afsted, men han havde følt, han skulle tage ned til os. Det var et håndslag fra oven, og det hele blev så let. Vi havde en god aften sammen, og næste morgen fulgte Niels Dael med Jørgen Eriksen til Flensborg og fik ham godt afleveret« (fru Dorothea Eriksen).

Det er ikke for meget sagt, at Dael var et stemningsmenneske. Han kunne være strålende festlig, og han kunne være tynget, så det virkede på alle hans omgivel-

ser. Når Amelie rejste bort for at besøge slægtninge, kunne Niels Dael den første dag være kåd som en skole-dreng på ferie. Han snakkede med karlen og pigerne, lo og fortalte historier, fulgte undertiden snakkende med karlen, så det sinkede arbejdet, anden dag var han igen som vanlig, men tredie dag bedrøvet og tavs, og kom Amelie ikke igen fjerde dag, var han helt ulykkelig.

Var han humørmæssigt »under jorden«, var det, som der var »lagt låg over« hele Liselund. Men det varede i regelen ikke længe.

Dael elskede en god historie, og selv en halvgod kunne blive meget fornøjelig i hans gengivelse. Han havde et helt lager af historier, hvormed han friskede op på stemningen, når lejligheden var dertil.

Der var den om præsten, som mødte en stor, fed kollega på Fredericia Banegård og sagde til ham: »Du skulle se at få et embede i Flæskum herred.«

Og den om enken, der havde så mange besværligheder efter mandens død med begravelse, skifteret og lignende, at hun til sidst udbrød: »Der er lige ved at være øjeblikke, hvor jeg ville ønske, at han ikke var død«.

Ikke at forglemme historien om den lille, forkuede gårdmand, der ikke var herre i huset, men en gang imellem tog den store kørepisk og gik ud bag laden, slog nogle slag med pisen og sagde: »Det vil a sej dæ, Ann' Bak, du er en skit kvind', det vil a sej dæ op i di åben ywn!«

Og Dael morede sig selv så kongeligt over historierne hver gang, at han kunne få et halvt tusind mennesker til at le om kap.

Dael havde sans for humor og kunne forme en replik, som huskedes. En yngre præst sagde til ham dagen efter

et bispevalg: »Nu er der ingen grundtvigske biskopper i Jylland mere.« Han var bekymret, men Dael svarede: »Ja, det er slemt, men Vorherre klarer sig nok endda.«

Dael var ikke bekymret hverken på Vorherres eller det grundtvigskes vegne. Blev han spurgt, om han var grundtvigianer, kunne han svare: »Vistnok ikke helt patent efter nogles mening.« Han kunne også minde om Grundtvigs egne ord: Gud fri mig for at blive grundtvigianer. Men han var grundtvigsk. Det vil sige: Han var ikke dogmatisk grundtvigianer, men han var med i den bevægelse, der ved Grundtvig var skabt i det danske folk og den danske kirke. Og den bevægelse var han trofast imod.

»Hvis I forråder det grundtvigske,« sagde han til en yngre højskolemand, »så anklager jeg jer for Vorherre!« Det var på hans gamle dage.

»I Argentina mistede jeg det grundtvigske som anskuelse og vandt det som liv,« kunne han sige.

»Hvis Vorherre igen skulle vandre her på jorden og kom til dette land, ville han sikkert kalde ad sådanne mænd som bondesønnen Niels Dael fra Vendsyssel og fiskerdrengen Morten Larsen fra Læsø og bede dem forlade alt og følge sig,« sådan omtrent udtrykte Thomas Bredsdorff mere end een gang halvt spøgende sin beundring for disse to vidner i danske frimenigheder.

Niels Dael var et menneske med fejl og svagheder ligesom andre mennesker.

Når han fik lov at udrette mere end de fleste, skyldtes det, at han havde hørt en kaldelse og fulgt den. Han havde fået betroet en opgave og gav den hele sin sjæl. Deraf kom det helstøbte over hans liv og gerning.

Niels Daels død og eftermæle

Niels Dael var gennem mange år sund og stærk med en på sin vis usædvanlig arbejdskraft. Som 80-årig stod han som en kæmpe, og da han rundede de 90, var han endnu »ung i striden og fuld af fremtidsplaner«. Men til sidst gjorde årenes tal deres ret gældende. Legemet blev skrøbeligt, selv om ånden stadig var klar. Der kom Liselund-møder, hvor Dael ikke indtog sin vante plads ved siden af talerstolen, og ved det sidste måtte han nøjes med at vinke til deltagerne fra sit vindu og tage mod gamle venner i sin stue.

I foråret 1951 var han en tid på Erik Begtrup's klinik. De nærmeste venner fulgte ham i tankerne. Der kom brev fra Eivind Berggrav, hvori det hed:

»... idag sier Skydsgaard, at det påskeaften så ganske lyst ud. Jeg ved jo, at død eller liv ikke er hovedsaken for eder, men for oss andre er der dog en vekt på *liv*, selv om Niels alltid har lært oss, at vi ikke skal betrakte overgangen som noget så vesentlig og frem for alt ikke som noget trist. Jeg kan likevel ikke unnlate å minnes Jesu ord om »dem som du har gitt meg«. Ganske visst, de forbliver *vore* fortsat på den annen side, men der er dog en særskilt gave i dette at vite dem her hos oss på jorden. Når jeg tenker på Niels, er det alltid som om det blir *soloppgang* i mit sind. Hans breve, skrevet »årle om morgenen før solen stod op« har alltid været påskebudskap til sjelen. Således tenker jeg ham også på Begtrup's klinik med et påske-åsyn hilsende oss alle. Der går som en sol-tråd af påske-stof gjennom alle minner, alle begiven-

heter, vi har delt sammen. Åndens seier over legemet er et budskap han har virkeliggjort for tusener i Norden. Han forkynder også med legemets skrøbelighet, sådan fornemmes det helt herop og jeg kan ikke være trist, jeg *må* være glad...«

Da sommermødet sluttede den 10. august 1951, var Dael meget svag, men ved fuld bevidsthed, og han takkede de venner, som var inde hos ham, for alt, hvad de havde været for Liselund.

Den 15. august om morgenen sov han stille ind hjemme på Liselund.

I bladene blev Niels Dael mindet af mange af sine venner, og der kom mange gode breve til fru Amelie Dael, også breve, som viste, at mennesker, der kun havde truffet Niels Dael, da han var gammel, blev slået af den åndskraft, han endnu var i besiddelse af.

En præst, der var i sine bedste år (midt i fyrrerne), skrev: »... jeg har kun kendt ham fra de få gange, jeg var oppe i hans stue i hans alderdoms dage, men jeg glemmer ikke de glimt af den store åndskraft, som jeg fik at fornemme, og jeg gik hver gang derfra med følelsen af, at vi i min generation kun var småfolk mod ham.«

Og biskop Schjelderup i Hamar, der var med til Liselundmøde og besøgte Dael syv dage, før han døde, skrev:

»Tanken vil ikke burt fra Liselund, og jeg takker Gud for alt han har gitt os her i Norden gennem dette vidunderlige menneske. Aldri vil jeg komme til å glemme det indtrykk af ånd jeg mottok den stunden jeg fik være sammen med ham — jeg er dypt, dypt takknemlig for jeg fik komme i sommer.«

Professor Skydsgaard skrev i Kristeligt Dagblad:

»Niels Daels navn vil for altid være knyttet til Liselund. De to var eet. Han følte sig personligt stærkt knyttet til alle de steder, hvor han havde haft sin gerning: Argentina, Høve-Havrebjerg frimenighed og Liselund, men det var det sidste, der blev hans livsværk. Selv betragtede han Liselund som et under i sit liv. »Det begyndte som det umulige, og det må fortsætte som det umulige,« sagde han ofte. Deri ligger noget af Niels Daels hemmelighed. Han vidste noget om, hvad tro er: Gud gør det, som ser ganske umuligt ud. »Gud er underrets Gud« var en grundtone i hans forkyndelse, ikke mindst i de senere år. Der lå også hemmeligheden i hans lykke: at få en opgave betroet, som han var bundet til og taget til fange af. Det gav ham den styrke, der vokser ud af lydighed.

Liselund var noget bestemt og fast: det bundede i det grundkristelige, i det grundtvigske og i det danske. Men faktorernes orden var ikke ligegyldig. Det grundkristelige kom altid først.

Noget bestemt og fast, ja, men på denne grund var der en åben adgang for alle. Her var ingen lukkede døre, der krævedes ingen trosbekendelse af den enkelte, her var ikke grundtvigianer eller missionsmand, heller ikke katolik eller lutheraner, ikke tysker eller dansker. Dael havde en drøm om, at Liselund ikke bare skulle være for de »hjemmevante«, men for de tvivlende og søgende, de ringe og upåagtede, for dem, der bar byrder. Han følte samhørigheden med dem alle — og de var *alle* hjerteligt velkomne... Han frygtede det indsnævrede og afgrænsede, det garanterede. »Jeg er angst for stenene,« sagde han en gang, og han tænkte både på de rigtige sten, som man bygger kirkehuse af, og dem i overført betydning. Derfor var han angst for »læren«,

og derfor vendte han sig imod organisation og fasttømret milieu, også tit meget skarpt mod »grundtvigianisme«, som imod enhver form for -»isme«. Deri var også hans »frikirkelighed« dybest set begrundet. Han havde en urokkelig tro på livet selv.

Der var noget ved Niels Dael, vi ikke forstod, stundom også noget, vi ikke rigtig kunne med. Men intet kan overskygge den kendsgerning, at her var en, der i sin samvittighed var fast bundet til Gud og det evige, og som stillede sig til rådighed.

Og fordi han var en bundet, blev han også så mangeløs frigjort. Derfor kom han til at betyde så meget for os. Han var stærk i sit forhold til mennesker. Han tørstede efter fællesskab, noget der viste sig både i hans venskab med mennesker og i hans kristendomssyn. Ikke for ingenting står der over indgangen ud imod haven: »At de må være eet, ganske og aldeles eet.«

Den 21. august blev Niels Dael stedt til hvile i Liselunds have.

Der var kommet mange fra nær og fjern for at være med.

Inde i salen samledes vi om kisten og sang: »Stat op min sjæl i morgengry.«

Derefter talte Skydsgaard ud fra Hebræerbrevets ord om troen som en fortrøstning til det, som håbes, en overbevisning om ting, som ikke ses.

Efter salmen »Du Herre Krist« talte sognepræst Niels Hein, og så førtes kisten under salmesang over til mindelunden, hvor de to børn, Daels mistede, hviler, og hvor de mindsten står, som Dael rejste over sine første medarbejdere på Liselund.

Skydsgaard foretog jordpåkastelsen og læste påskeevangeliet.

Niels Daels søn, Morten Dael, trådte frem og udtalte mindeord om sin far og sluttede med en tak til de mange, der var kommen, og en tak til dem især, der huskede hans far i de sidste år og glædede ham ved deres besøg.

Ved en mindefest inden døre havde mange ordet for at mindes den bortgangne og takke for, hvad han havde givet dem hver især.

Under sommermødet året efter afslørede en mindesten for Niels Dael i Liselunds have. Høve og Havrebjerg frimenigheder har rejst stenen, og Idagårdfonden har givet bidrag dertil.

I den store granitblok er der indsat en broncemedaljon af Niels Dael, formet af billedhugger Hansen-Glim, Roskilde, og indskriften er hugget af sten- og billedhugger Brinkløv, Slagelse.

Højtideligheden indledes med salmen: Tusind år stod Kristi kirke.

Af de taler, der blev holdt, gengives her de tre, fordi de hver for sig siger noget særligt om Niels Dael.

Fru Amelie Dael:

»Der står på stenen her: »Siger altid Gud og faderen tak for alle ting i vor Herres Jesu Kristi navn!«

Nogen spørger måske: Hvorfor er det lige de ord, der står? Det gør de, fordi min mand levede i tak. Han kunne sige i høstens tid, da der holdtes så mange takkegudstjenester: »Der vælder en sådan glæde op i mig over, at alle de menigheder er enige i at sige Gud tak. Pludselig ser jeg for mig et dejligt fællesskab i det, at vi alle med hinanden takker Gud. Der er jo også andet at komme sammen om end at takke Gud. Mennesker samles f. eks. om at diskutere Gud. Men det giver sjælden enighed, snarere uenighed, uvenskab, ja fjendskab.

Tænk på religionskrigene! Men *det at takke Gud* er et *velsignet* arbejde. Det bringer fred og glæde.«

Min mand så sådan på det, at *om* et menneske formåede at sige Gud tak og mennesker tak, så havde Gud først været i arbejde i det menneske. Han troede ikke, at vi ud af os selv formåede at takke. »Nej, det mægtige ved takken er, at den fremkommer ved en Guds gerning inde i os.« Fordi han troede det, kunne han sige så stærke ord om takken. F. eks. sagde han: »Takken er det, der kan skabe de virkelig store mennesker. Det er takken, som får en gerning til at lykkes.« Han sagde også, at om nogen ikke takker for sin gerning, går gerningen i stykker.

Jeg husker også, at han sagde, at »der følger en forvandling med en tak, som Gud har skabt inde i et menneske. Det kan stå så klart for det menneske: Å, Gud, du har jo grebet mig, du har jo forvandlet mig ved, at du har fået lært mig at takke. Jeg har været inde under din mægtige indflydelse.«

»Så er det underligt,« sagde min mand en gang, »at når man har begyndt at sige Gud tak, kan man ikke lade være med også at takke ham, fordi han har skabt takken inde i en, for det er så uendelig rigt. Det er meget mere værd end den største gave.«

Det er jo ikke mærkeligt, at min mand, når han så en sådan velsignelse i at takke Gud, længtes efter, at alle vi andre skulle få del i den velsignelse. Det var vel derfor, han så tit sagde de ord: »Siger altid Gud og faderen tak for alle ting i vor Herres Jesu Kristi navn!« Og han sagde det også til mig: »Husk det, Amelie, husk det!«

Min mand levede i takken i de mange år, og det holdt også i de svære tider. Da han var så syg, og jeg spurgte:

»Har du det meget svært?« svarede han: »Å, jeg har det godt, for jeg kan ligge og sige tak.«

Dette er lidt af baggrunden for, at jeg har valgt den indskrift.

Og så vil jeg sige en hjertelig tak til alle de venner, som har villet rejse min mand et minde. Inderlig tak til venner i Høve og Havrebjerg og venner ud over landet. Og tak til kunstner og stenhugger for deres store arbejde. Hjertelig tak til alle.«

Ester Möllerstedt:

»På de sten, som Niels Dael har rejst over sine medarbejdere, har han ladet indhugge billeder, der symboliserer disse mænds ejendommelighed. På P. N. Petersens sten er der en opslået bibel, på Mallings en vandstrøm, på Helwegs en lynstråle og på Morten Larsens et anker. På stenen over Niels Dael er der intet sådant billede. Men egentlig passer alle disse symboler også på ham.

Bibebogen! Den, der har haft den udsigelige lykke at sidde under Niels Daels prædikestol eller i skolestuen, véd, hvordan han kunne gøre de bibelske bøger levende, så patriarkerne og profeterne eller skikkelserne i den nye pagt ligesom vandrede midt iblandt os. Og de rislende, levende vandstrømme. I Niels Daels sjæl var der aldrig stilstand, men altid fornyelse. Højt op i alderdommen, ja, lige til sin død, var han modtagelig for nye, friske tanker og frydede sig, når han mødte dem. — Ved en lynstråle kunne han sikkert lignedes de første år i Høve, da han frimodigt og djærvt kæmpede for de fri menigheders ret. Men livet igennem kunne han pludselig slå ned som lynet, så vigtighed og dumhed splittedes. Ofte skete det jo ved et af hans befriende latterudbrud.

Ankeret på Morten Larsens sten skulle betyde den faste tro, sagde Niels Dael. Og hvor var hans egen tro

på Gud stærk og urokkelig! Det var denne tro, der var udgangspunktet for og drivkraften i alt hans værk. Han troede på Gud, og han troede på mennesker, på det gode i dem. Det var hans største glæde at åbne Liselund for dem, der på en eller anden måde var kommet ved siden af livet — ved synd eller sorg og tvivl. Kort før sin død talte han så ofte om en mand, der havde mistet troen på sig selv, men ved hjælp af vennekredsen på Liselund havde fået nyt mod til at leve.

Det er underligt at tænke på de kommende dage, hvor mennesker, gamle og unge, vil vandre her i haven på Liselund og løfte deres blik op mod denne sten. Betingelsen er jo, at det liv, som her er begyndt, kan blive fortsat. Niels Dael havde et levende håb om Liselunds opgave ikke alene for Danmark, men også for det øvrige Norden. Fra begyndelsen af er her kommet talere og tilhørere fra Norge, Finland, Island og Sverige. De svenske deltagere har måske ikke været så mange, men der er en flok, som år efter år er vendt tilbage, og som i dag forener sig med mig i at sige Niels Dael tak.«

Erik Appel:

»Man har bedt mig tale om Niels Dael og Liselund. I fyrretyve år har jeg følt mig knyttet til Liselund, i de senere år bandt Niels Dael mig stærkt til det. Det var mig ikke muligt at sige nej, når Niels Dael bad, selv om en følelse af kraftsløshed måtte rejse sig mod hans bøn. Den var så helt anderledes end de mange andre opfordringer, jeg i årenes løb har fået, selv fra gode venner.

Det var ikke blot en opfordring til at holde en tale eller mange taler, det var en indbydelse til at være i det særegne fællesskab, som navnet Liselund rummer, og som fik sin strålende indfatning, hver gang Niels Dael udtalte det. Liselund var ikke blot et navn på en byg-

ning, en postadresse, det var udtryk for Niels Daels vilje og himmerig på jord, og ind i dette drog han os som medarbejdere, hvad enten vi nu skulle føre ordet eller sidde i salen og lytte. Den ene var ikke over den anden, taler og tilhører var eet, og det var Niels Dael, der ved sit væsens umiddelbare magt gjorde os til eet. Intet andet sted i Danmark var det som her. Det sted, der for mig har været Liselund nærmest, var den lille frimenighedssal i Rødding, hvor jeg som dreng sad ved min mors side. Der oplevede jeg uden klar bevidsthed derom, hvad Niels Dael senere førte mig ind i. Jeg ser dem for mig, de sønderjydske mænd og kvinder, når de med tunge, afmålte skridt gik over gården og bøjede ind gennem haven og ind i kirkesalen, hvor jeg derefter så dem sidde, som om de ud af stor nød og smerte åndede styrke ind gennem ordet, der forkyndtes, og salmesangen, der forenede.

Sådan oplevede jeg i mine drenge-år og siden i min manddom »Liselund«. På de to steder har jeg fornemmet noget af himmerig på jord.

Men hvordan skal jeg gøre det forståeligt for jer, jeg i øjeblikket taler til, eller har I det måske som jeg, alle I, der kom på Liselund, mens Niels Dael levede? Jeg griber alligevel til en salme, som jeg ved, Niels Dael holdt meget af: »Det er så yndigt at følges ad.« Jeg ser ham synge den, mens det stråler af glæde og varme fra hans øjne, og mens han halvt vuggende med hoved og skulder lader hele sit væsen drages ind i salmen. Og når vi kom til sidste vers, da ligesom forstærkedes hele Niels Daels skikkelse, og stemmen fik en sejrig underklang:

»Ja, det er saligt at følges ad med Jesus selv, i sit navn os givet, til kærlighedens guldprude stad, hvor Gud

er lyset såvel som livet, hvor troen hviler, hvor håbet smiler, kun evigt iler vort Gud ske lov.«

Igennem denne salme samlede han os alle ind i sjælens glade pilgrimsgang, og selv den, der havde siddet fattig og ene nede i salen, og der kom jo også nogen af dem til Liselund, blev draget med, og Ingemanns stemningssang blev til mer. Og så glemte vi alle et øjeblik den jord, hvor der mer end nogensinde hades og myrdes, og når vi senere måtte vende tilbage til den, så havde vi dog set vejen åben, evighedsvejen. Og Niels Dael havde hjulpet os dertil som et redskab i Guds hånd. Men de, der havde lyttet klarest til Niels Daels tale, de vidste, at det kunne han kun, fordi der gik en ved hans side, som havde sagt til ham og os, at han var vejen, sandheden og livet. Med dette følgeskab kunne Niels Dael åbenbare den ny pagts stærke og styrkende, frigørende og frelsende ord for os.

Der må engang have lydt et klart »følg mig« til Niels Dael, som det lød til Simon Peter, men Niels Dael har også som denne haft sine kampe og sine tvivl, før han nåede frem til at blive en apostel som Peter på en pinse-dag. Jeg har hørt Niels Dael gengive disse linjer fra Grundtvigs digt af 1813:

Hvo kender freden, som ikke har stridt,
hvor er den frelste, som ikke har lidt.

Men var Niels Dael således helt inde under den ny pagt, følte han dog intet modsætningsforhold til den gamle pagt. Han var beslægtet med de profeter, der stred for deres folk og ikke lokkede med fred som de falske, der ville læge folkets brøst med småting. Derfor kunne Niels Dael indbyde en stridende mand som Grønbech. Jeg mindes timer, hvor Niels Daels stemme fik klang af det gamle testaments profeti.

Eet var der, som vi kunne lære og skulle lære fra både den gamle og den nye pagt, det var, at vi skulle tjene og vogte. Det at tjene og vogte holder et menneske levende, ja, Niels Dael kunne tale så stærkt om dette, at han kunne sige, at derigennem kunne et menneske skabe sig et paradys på jord. Og han tænkte derved på sin hustru, på sine børn, på alle os, der kom her, på dem i Sydslesvig og i Argentina. I sin vogttertjeneste om Liselund var Niels Dael lykkelig. Vi kan læse noget derom på mindstenene i haven, men han vogtede også venneforholdet til alle dem, der ingen sten fik i haven. Der er flere i den kreds, som er samlet her, der med stor glæde har mærket det.

Det er for dette Liselund, vi takker i dag, når vi lader denne sten tale om den mand, der skabte det. Så nært forbundne var Liselund og Niels Dael, at hans skikkelse først bliver helt levende i mindet, når vi føjer navnet Liselund til.

»Liselund skal leve,« sagde Niels Dael, »også når jeg går bort.« Og naturligvis skal Liselund leve, så længe de, der nu er Liselunds værn, vil følge Niels Dael i dette at tjene og vogte. Men med Niels Daels Liselund er det slut. Denne sten er et punktum. Med denne sten udtrykker vi vor ærefrygt og vor kærlighed til manden, hvis navn den bærer. Og vi vil i stilhed tænke på Jesu ord til den gode og tro tjener: gå ind til din Herres glæde, vel vidende, at kun en kan sige disse ord, så de skaber, hvad de nævner.«

Bibliografier og litteratur

Bibliografiske oplysninger

Niels Daels bøger:

Prædikener. 1928.

Indhold: At være i tjeneste hos den største, Guds tale, Muld og sæd, Fællesskab, Den stille vækst, Guds måde at give gaver, Lev livet under ansvar, Se ind i døden — eller se ind i herligheden, Er jeg der, hvor Gud vil have mig? »Jeg har fuldendt løbet, og jeg har bevaret troen«, Ånden levendegør, Når der kaldes på kærligheden, Hjertets gæld, Ingen har set så mørkt, og ingen har set så lyst på menneskene som Jesus, Herrens gang mellem lysestagerne, Vandrer efter synerne, Gud giver dig! At kassere eller dømmе sig selv, Herlighedsvejen, »I ham lever, røres og er vi«, »Komme Dit rige!« Evighedsmål, At stå overfor det umulige.

Nye prædikener. 1929.

Indhold: At kende sin tid, Når det største sker, Jeg ved, hvor glæden har sit hjem, Navnet, Guds time, Guds tilgivelse — daglig næring, »Ved I ikke, at I er Guds tempel«, Jesus Kristus — indholdet af al menneskelig søgen, Lys over vejen, Gud åbenbarer de dybe ting ud af mørket, En alvorlig tjeneste, De åbne døre, Den herliggjorte Jesus, Bunden eller frigjort, »Alt som vi gå, vi dog af Gud oplæres«, Dejlige land, Livets alvor og herlighed, Jesus vil noget med sit legeme, Forbindelse med Den Almægtige, Kan du trøstes af ånd, Høstprædiken.

Guds vej. Taler og prædikener. 1933.

Indhold: Når Gud kommer, Den udsendtes tvivl og lykke, Guds kærligheds og barmhjertigheds gang, Vi finder kun for påny at søge, Syndserkendelse, Frygt og fred, Kamp og fred, Tag dit kors op! Hvordan møder vi Guds rige? »Hengives for eder«, Det helt umuliges fremtræden her i verden, At leve med opstandelsen, Guds vej, Verden en bro, I det stærke fællesskab åbenbares den personlige Helligånd, Altings genoprettelse, »Bed uafladelig!« Af Gud og til Gud, »Se, en stor skare —«, At høre og følge.

Med uendeligheden for øje. Prædikener og taler. 1937.

Indhold: Lidelsens værdi, At være ledning for Guds velsignelse, Helligdommen, Fødselsglæden, Tro mod bud fra oven, Gud skal velsigne et menneske daglig for at kunne velsigne det i den store stund, Jeg *må*, jeg *skal*, Kærlighed må fremkalde kærlighed, Vogttertjeneste, Guds nærhed, Apostle eller fiskere, Vejen, Lad Jesu kræfter blive brugt i livets tjeneste! Påskelyset forude, Om at sætte sig nederst, Med uendeligheden for øje, Delagtige i hans legeme.

Den signede dag. Referat af prædikener fra det sidste år. 1939.

Indhold: Engletale og mennesketale, Under en åben himmel, Gud venter, Tjener — sejrherre, Det almægtige ord, Fra død til liv, Køb sandheden, sælg den aldrig, Herrebud, Den egentlige sejr, Under Jesu kors, Uforskyldt, »Jeg så — og se!« Lys for de oprigtige, Styrken i den kommende tid, Guds kærlighed og det ensomme menneske, Ved et lille barns begravelse, Høst — i sin tid, Den signede dag.

På havet. Prædikener og taler. 1948.

Indhold: Helliget vorde dit navn, Komme dit rige, Ske din vilje, Giv os i dag vort daglige brød, Forlad os vor skyld, som også vi

forlader vore skyldnere, Led os ikke ind i fristelse, På havet, »Mennesket lever ikke af brød alene«, Faren ved et tomt liv, Guds besøg, Rige søndage — gode søgnedage, En ejendommelighed ved åndelige værdier, Gud i Jesus Kristus vil forvandle synden til tilgivet synd, Hvilke kræfter siger vi ja til? Jesu kongedage, »Jeg har overvundet verden«, Lev eder til kræfterne, Der kom bud fra himlen, Guds tale, »Jeg er opstandelsen og livet«, Forlænget liv — opstandelsesliv, Lod og del i et rige, der ikke falder.

Bidrag til Højskolebladet:

Fra Tandil. 1897.

Ved Liselunds begyndelse. 1909.

Om frihed til at vælge. 1909.

Jakob velsigner sine sønner. 1910.

Da jøderne forstod at vente. 1911.

På havet. 1912.

P. N. Petersen og Liselund. 1916.

Evigt liv. 1919.

Gaven til at løse og binde. 1922.

Livets vej. 1923.

Opgaverne. 1925.

Ordinationstale. 1925.

Tale ved præsteindvielsen i Klim. 1925.

At tro og vide. 1926.

Ordet, der løser, 1927.

Midt iblandt os er Guds rige. 1928.

Det brød, som giver verden liv. 1928.

Til vennen Holger Begtrup. 1929.

Det dejlige land. 1929.

Fra Liselund. 1929.

Indledningstale ved gudstjenesten i Valsbøl. 1930.

Indledningstale. 1932.

Hungre og mættes. 1935.

At se. 1935.

Skriftetale. 1936.

Kvindelige præster. 1937.

At høre. 1937.

I fastetiden. 1939.

Velkomsttale ved Liselunds åbning. 1939.

Guds strå i verden. 1939.

Amelie og Niels Dael: L. P. Larsen. 1940.

Jesus som vor konge. 1940.

Forkyndelsen. 1940.

Dersom søndagen gik tabt. 1940.

Hvor skal den fællesnordiske højskole ligge. 1942.

Maren Sørensen. 1942.

Evighedsmennesker. 1942.

Indbydelsen til de ensomme. 1943.

Udvælgelse. 1943.

Gud taler. 1943.

Det glade budskab og de tunge tider. 1943.

Ved gamle murer Hans Olsens jordefærd. 1944.

En udtalelse (om Ludvig Schrøder). 1945.

Danskheden i Sydslesvig. 1947.

Kongesorg og kongeglæde. 1947.

Udtalelse om Vilhelm Grønbech. 1948.

Niels Daels bidrag til Liselundbogen:

Det evige håb. 1913.

Liselunds begyndelse. 1914.

Frygt ikke, tro kun. 1915.

Kongstanken. 1916.

Hæv dig, o brønd. 1920.

Den salvede. 1922.

Hvad gik I ud for at se. 1922.

Hengivenhed. 1923.

Det timelige og det evige. 1924.

Bibeltime på Liselund. 1924.

Bøn og tilbedelse. 1925.

Høre, følge, 1925.

Påsketanker. 1926.

I samarbejde med Gud. 1926.

Led os ikke i fristelse. 1927.

Kongesønnens bryllup. 1927.

Grib det evige liv, som du er kaldet til. 1928.

Evangeliet forkyndes for fattige. 1929.

Det dybeste i fællesskabet. 1929.

Mindefesten for Th. Helveg. 1929.

Mennesket er skabt til at lovsynge Gud. 1930.

Tale ved afsløringen af mindestenen for Vilhelm Malling. 1930.

Syndserkendelse. 1931.

Mindefesten for P. N. Petersen. 1931.

Guds arbejde og vort. 1932.

Guds egne. 1933.

- Se, jeg står for døren og banker. 1933.
Følgeskab. 1934.
De to fiskedræt. 1935.
Det tabte og det fundne. 1935.
Menneskets møde med Gud i tilgivelsen. 1935.
At mødes med Gud. 1936.
Skriftetale. 1936.
At takke er et velsignet arbejde. 1937.
Livet er en enhed. 1938.
Våbenløs skal du sejre. 1939.
Ordet. 1939.
Hilsen til L. P. Larsen. 1939.
Velkommen til Liselund. 1940.
Den synlige og den usynlige verden. 1940.
Hilsen fra Liselund. 1940.
Magt og ånd. 1941.
Pinse 1941. 1941.
»Se, min tjener.« 1942.
Den nordiske folkehøjskole. 1942.
Gud taler. 1943.
Et forlænget liv.
Jesu kærlighed. 1944.
Når lysestagen flyttes. 1944.
»Jeg er opstandelsen og livet«. 1944.
Sandheden sejrer. 1946.
Røsten. 1947.
De store syner. 1948.
Ordet. 1949.

»At de må blive eet«. 1949.

Elsk livet. 1950.

»Se, jeg gør alting nyt«. 1950.

Det sværeste på jorden er mangelen på evigheds­mennesker. 1951.

Fra skolestuen på Liselund. 1952.

Den, der har åndens liv, har det altid. Af Niels Daels efterladte papirer. 1953.

Skabte af Gud. 1955.

Endvidere:

Niels Dael: Påskeprædiken. Frederiksborg højskoles årsskrift. 1918.

- » » Tale ved Thomas Bredsdorffs jordefærd. Roskilde højskoles årsskrift. 1922.
- » » 1886-1897. I Festskrift udg. af best. for Den protestantiske menighed i Tandil ved kirkens 50 års fest. 1927.
- » » Liselund menighedsskole. Tidsskriftet Danmark. 1944.
- » » Hilsen til Askov. Dansk Udsyn. 1944.
- » » Venskabet. De grundtvigske fri- og valgmenigheder ved Asger Højmark og Uffe Hansen. 1944.
- » » Nadverfællesskabet. De grundtvigske fri- og valgmenigheder ved Asger Højmark og Uffe Hansen. 1944.

Litteratur-liste

Bøger:

- De grundtvigske fri- og valgmenigheder ved Asger Højmark og Uffe Hansen. 1944.
- Holger Begtrup: Dansk menighedsliv i grundtvigske kredse. II. 1932.
- Holger Begtrups levned fortalt af ham selv. 1929.
- Dansk kirkeliv, mens tiderne skifte. 1940 og 1951.
- Paul Nedergaard: En dansk præste- og sognehistorie. 1849-1949. Roskilde stift.
- P. Andresen: Statskonsulent P. Nielsen, Tystofte. 1907.
- H. P. Hansen: Et tilbageblik. Barndom og ungdom. 1928.
- Lars Bækhøj: Danske i Argentina. 1948.
- Jens Krustrup: Morten Larsen. 1946.
- Niels Pedersen: En sjællandsk bondes erindringer. 1951.
- N. P. Nielsen: Frøavler Jens Hvidbjerg.
- Marie Boesen: Agnes Smidt fra Lundsmark. 1955.
- Johs. Fog-Petersen: Brogede erindringer. 1955.
- C. V. A. Ruth: Valgmenighedspræst Anders Nørgaard. 1955.
- Lars Eskeland: Skimt. 1939.
- Carl Bindslev: L. P. Larsen. 1945.
- Søren Noe-Nygaard: Mænd. Digte. 1933.

Oscar Geismar: Mennesker, jeg mødte. 1944.

Morten Bredsdorff: Thomas Bredsdorff. 1953.

J. M. Jensen: Fra missionshuset til den grundtvigske lejr. 1953.

Liselundbogen er med få undtagelser (1917, 1918, 1919 og 1945) udkommet hvert år siden 1913, og det er en hovedkilde til Niels Daels og Liselunds historie.

Artikler:

Af de mange artikler, der er skrevet om Niels Dael, nævnes her enkelte:

Helge Skovmand: En menighedsskole. Højskolebladet. 1908.

Fred. Nørgaard: Frimenighedspræst Niels Dael. Sorø Amtstidende. 9. jan. 1910.

J. P. Bang: Liselund. Dansk Kirketidende. 1912.

Fred. Nørgaard: Niels Dael og Liselund. Nationaltidende. 4. april 1914.

Helmer B. Dyhr: Hvad Liselund vil og er. Menighedsbladet. 1919.

N. P. Nielsen: Niels Dael. Menighedsbladet, 1927.

Holger Begtrup: Niels Dael. Sorø Amtstidende. 18. juni 1927.

Helge Skovmand: Niels Dael. Højskolebladet. 1927.

H. P. Hanssen: Fra Niels Daels ungdom. Højskolebladet. 1927.

H. P. Hanssen: Niels Daels 70 års fødselsdag. Hejmdal. 18. juni 1927.

Anders Nørgaard: Niels Dael. Sorø Amtstidende. 18. juni 1932.

Anders Uhrskov: Niels Dael. Frederiksborg Amts Avis. 17. og 18. juni 1932.

- Krøgholt: Niels Dael, Liselund. Vejle Amts Folkeblad. 21. juni 1932.
- Chr. Søndergaard: Fra Bjergby skole til Liselund. Vendsyssel Tidende. 28. juni 1932.
- Theodor Bisgaard: Niels Dael og Liselund. Aarskrift for Dansk Skoleforening for Tandil og omegn. 1935.
- Anders Nørgaard: Niels Dael. Svendborg Avis. 19. juni 1937.
- L. P. Larsen: Et søndagsbarn. Kristeligt Dagblad. 19. juni 1937.
- Kr. Kolding: Niels Dael og Liselund. Aalborg Amtstidende. 23. juni 1937.
- N. P. Nielsen: På Niels Daels 80 års dag. Nationaltidende. 20. juni 1937.
- Eivind Berggrav: Hilsen fra Finmarken. Nationaltidende. 20. juni 1937.
- C. A. Palm: Hos Niels Dael på Liselund. Fyns Tidende 16. juni 1937.
- N. P. Nielsen: Niels Dael. Sorø Amtstidende. 18. juni 1937.
- H. B.: Niels Dael fylder 90. Sorø Amtstidende. 17. juni 1947.
- Helge Skovmand: Niels Dael. Sorø Amtstidende. 18. juni 1947.
- Anton Berntsen: Niels Dael. Vejle Amts Folkeblad. 16. juni 1947.
- Aage Jensen: Hos pastor Niels Dael på Liselund. Aarhus Amtstidende. 16. juni 1947.
- Fred. Schrøder: Niels Dael. 1857 - 20. juni - 1947. Holbæk Amts Venstreblad. 19. juni 1947.
- Hilsner til Niels Dael den 20. juni 1947. Højskolebladet. 1947.
- Erik Appel: Pastor Niels Dael. Sorø Amtstidende. 15. aug. 1951.
- Ambrosius Madsen: Niels Dael. Sorø Amtstidende. 20. aug. 1951.
- K. E. Skydsgaard: Mindeord om Niels Dael. Kristeligt Dagblad. 16. august 1951.

N. P. Nielsen: Han var et udvalgt redskab for Gud. Kristeligt Dagblad. 16. august 1951.

Ester Möllerstedt: Ved Niels Daels død. Højskolebladet. 1951.

Karl Nielsen: Niels Dael. Højskolebladet 1951.

H. S.: Niels Daels jordefærd. Højskolebladet. 1951.

Eivind Berggrav: Trollmannen på Liselund. Kirke og kultur. 1951.

Niels Petersen: Streger til et billede. Jyllands-Posten. 12. marts 1952.

Erik B. Nissen: Niels Dael. Aarsskrift for Dansk Skoleforening for Tandil og omegn. 1953.

I N D H O L D :

<i>Forord</i>	5
<i>Hjemstavn og slægt</i>	7
<i>Barn-dom og første ungdom</i>	12
<i>Soldatertiden</i>	20
<i>På Askov og under forberedelse</i>	26
<i>Præst på Pampassletterne</i>	35
<i>I Høve og Havrebjerg</i>	58
<i>Tanken om en menighedsskole fremsættes</i>	80
<i>Liselund</i>	94
<i>Holger Begtrup og Niels Dael</i>	122
<i>Lars Eskeland og Niels Dael</i>	132
<i>Præsteindvielser</i>	147
<i>Mennesket Niels Dael</i>	157
<i>Niels Daels død og eftermæle</i>	166
<i>Bibliografiske oplysninger</i>	179
<i>Litteraturliste</i>	187

Af Jens Marinus Jensen har vi tidligere udsendt:

FRA MISSIONSHUSET TIL DEN GRUNDTVIGSKE LEJR.

Denne bog skildrer i en række kapitler Holger Begtrup, Thomas Bredsdorff, Morten Pontoppidan, Jacob Appel, Niels Dael, Morten Larsen, Jakob Knudsen m. fl.

Af anmeldelserne:

Disse personskildringer er udmærket folkelæsning. De givet på jævn og levende måde adskilligt mere end underholdning.

Redaktør Thorvald Laursen i Soro Amtstidende.

Jens Marinus Jensen er en skarp iagttagere, og det præger hans lille bog, som man læser både med fornøjelse og udbytte.

M. K. i Jydske Tidende.

For os i en anden kirkelig retning er der interessant læsning i denne bog.

orm. i Ungdomsarbejderen.

FRA SKRIVEBORD OG TALERSTOL

18 år i ungdomsforeningerne.

Her findes klar og god tale om ungdomsforeningernes opgaver og arbejdsformer, om sangen i ungdomsforeningerne, om det nordiske samvirke, om arbejdet i Sydslesvig og meget, meget mere. Det er en vidtspændende artikelsamling, klar, tydelig og god.

Holger C. Dahl i Randers Dagblad.

Den lille bog har gode og sunde synspunkter, som fortjener overvejelse også uden for ungdomsforeningernes egne kredse.

K. C. Holm i Nationaltidende.

Jens Marinus Jensens bog, der er skrevet i nøgtern og klar stil, kan anbefales til alle, der har interesse for det arbejde, som gøres indenfor De danske Ungdomsforeninger ...

Alfr. S. i Højskolebladet.

Vil man vide lidt om, hvad der sker uden for Valby bakke i det såkaldt „folkelige Danmark“, bør man læse denne bog. Det er god orientering af en mand, der ikke er sekterer, men tværtimod bekæmper selvtilstrækkelighed hos sine egne, og som har set det som sin opgave, at bygge bro. Han har kunnet gøre det, fordi han ejer den frisindethed, som sand rodfæstethed giver.

B. A. K. i Kristeligt Dagblad.